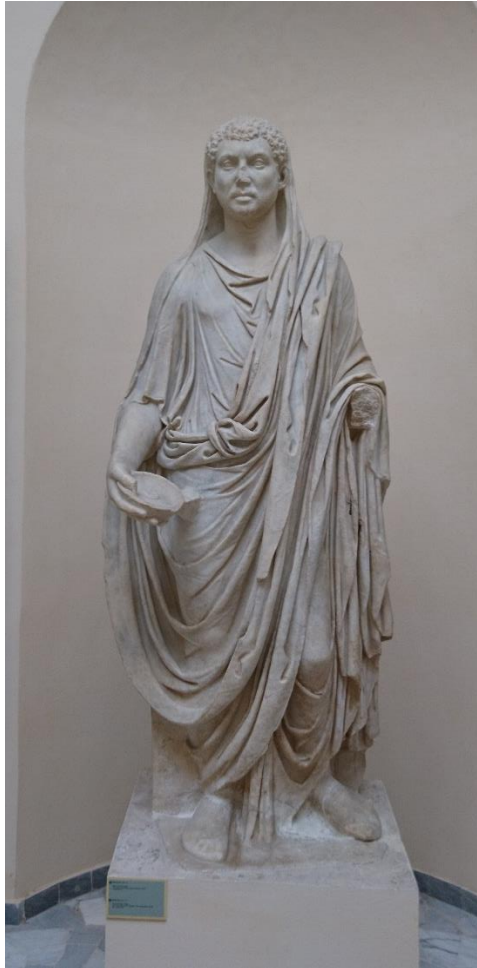

Constantijn of Maxentius “de Grote”?

Hoe Maxentius aan de basis stond van Constantijns beleid.

Standbeeld van Maxentius, *capite velato*, gevonden in Ostia
(Collectie Museo Ostiense, inv. nr. 51), eigen foto

Mylène Klaasen
Studentnummer: 4075218
Scriptiebegeleider: Dr. R. Strootman
Batchelorscriptie Geschiedenis
Universiteit Utrecht
Maarsse, 29 maart 2019
m.n.d.klaasen@students.uu.nl

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	1
Overzicht keizers en usurpatoren (284-337)	2
Inleiding	3
Hoofdstuk 1: Het leven en de prestaties van Constantijn	7
Hoofdstuk 2: Maxentius' bouwprogramma in Rome	13
Hoofdstuk 3: Maxentius en de Christenen	31
Hoofdstuk 4: Politieke invloed van de legereenheden, senaat en <i>plebs urbana</i> in Rome	43
Conclusie	51
Bibliografie	53
Bijlage: Topografische kaarten van het Romeinse Rijk in 293 en 311 n.Chr.	59

Overzicht van keizers en usurpators, 284-337 n.Chr.

284-285	Diocletianus	Alleenheerser
285-293	Diocletianus en Maximianus	Diarchie
293-305	Diocletianus (senior Augustus oost) Maximianus (Augustus west) Galerius (Caesar oost) Constantius I Chlorus (Caesar west)	Eerste Tetrarchie
305-306	Galerius (senior Augustus oost) Constantius I Chlorus (Augustus west) Maximinus Daia (Caesar oost) Severus (Caesar west)	Tweede Tetrarchie
306-307	Galerius (senior Augustus oost) Severus (Augustus west) Maximinus Daia (Caesar oost) Constantijn (Usurpator 306-306, vanaf 306 Caesar west) Maxentius (Usurpator west) Maximianus (Usurpator west vanaf 307)	Derde Tetrarchie
307-311	Galerius (senior Augustus oost) Licinius (senior Augustus west) Constantijn (caesar west) Maximinus Daia (caesar oost) Maxentius (Usurpator west) Maximianus (Usurpator west tot 308) L. Domitius Alexander (Usurpator Afrika 308-309/310)	Vierde Tetrarchie
311-313	Maximinus Daia (Augustus oost) Licinius (Augustus west) Constantijn (Augustus west) Maxentius (Usurpator west tot 312)	Vijfde Tetrarchie? ¹
313-324	Licinius (Augustus oost) Constantijn (Augustus west)	
324	Constantijn (Augustus)	Alleenheerser

¹ De positie van caesar in het oosten was vacant

Inleiding

In 312 na Christus versloeg Constantijn de Grote zijn rivaal Maxentius net buiten Rome bij de slag om de Milvische brug. Beiden waren zoons van Tetrarchische keizers en beiden waren in 306 door het leger aan de macht geholpen; Constantijn in Brittanië en Maxentius in Rome.² Deze usurpaties zouden er uiteindelijk toe leiden dat er een einde kwam aan de tetrarchie, die door keizer Diocletianus in het leven was geroepen om een einde te maken aan de instabiliteit en veelvuldige opvolgingscrises die het Romeinse Rijk in de halve eeuw voor Diocletianus' aantreden hadden geteisterd.³ Diocletianus benoemde zijn krijgsmakker Maximianus, vader van Maxentius, tot medekeizer, die net als hem de titel *Augustus* zou voeren. Diocletianus zou zelf het oostelijk deel van het Romeinse rijk besturen en Maximianus het westen. In 293 ging Diocletianus nog een stap verder en benoemde voor beide delen van het rijk een onderkeizer met de titel *Caesar*, die hen in de toekomst zouden opvolgen; Galerius in het oosten en Constantius I Chlorus in het westen.⁴

Het tetrarchische systeem leek te werken en op 1 mei 305 stond Diocletianus ook daadwerkelijk zijn hoofdkeizerschap af ten gunste van zijn *Caesar* Galerius en dwong zijn medekeizer Maximianus hetzelfde te doen ten gunste van Constantius. Als nieuwe *Caesares* waren dus niet de zonen van Constantius en Maximianus – resp. Constantijn en Maxentius – maar Severus in het westen en Maximinus Daia in het oosten aangewezen.⁵ Constantius manschappen in York besloten echter na zijn overlijden in juli 306 het heft in eigen handen te nemen en Constantijn tot nieuwe keizer – zelfs tot *Augustus* – uit te roepen.⁶ Galerius lijkt zich hier schoorvoetend bij te hebben neergelegd, zij het dat hij wel eiste dat Severus de titel *Augustus* kreeg en Constantijn het ondergeschikte *Caesar*.⁷

Enkele maanden later, op 28 oktober 306, volgde een tweede usurpatie, ditmaal in Rome. Galerius had besloten dat Rome haar van oudsher toegekende belastingvrijstelling zou verliezen.⁸ Ook onder de legereenheden in Rome, de zogeheten Praetoriaanse garde, bestond onvrede. Hun aantallen waren al onder Diocletianus teruggebracht en de overgebleven troepen dreigden naar de grenzen van het rijk

² Noel Lenski, 'The Reign of Constantine', in: Noel Lenski red., *The Cambridge Companion to the Age of Constantine* (Cambridge 2005) 61-62;

³ Constantijn werd in 324 alleenheerser over het gehele Romeinse Rijk. Zie: Lenski, 'The Reign of Constantine', 75-77. Voor de motivatie van Diocletianus voor de instelling van de tetrarchie zie: Byron Lloyd Waldron, *Diocletian, Hereditary Succession and the Tetrarchic Dynasty*, Doctoraalscriptie aan de Universiteit van Sydney (2018) 45-50.

⁴ Beide *Augusti* adopteerden hun *Caesares* en de onderlinge banden werden door middel van huwelijken verder verstevigd. Zo trouwde Constantius I Chlorus met Maximianus' dochter of stiefdochter Theodora en Galerius met Diocletianus' dochter Valeria. Timothy Barnes, *Constantine. Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire* (Chichester 2011) 46-47.

⁵ Lenski, 'The Reign of Constantine', 60-62; en Jill Harries, *Imperial Rome AD 284 to 363. The New Empire* (Edinburgh 2012) 42.

⁶ Mats Cullhed, *Conservator Urbis Suae. Studies in the Politics and Propaganda of the Emperor Maxentius* (Stockholm 1994) 33, m.n. voetnoot 120.

⁷ Lenski, 'The Reign of Constantine', 60-62.

⁸ Lactantius, *De Mortibus Persecutorem*, 26.2.

worden gezonden.⁹ Als reactie hierop besloten de praetorianen Maxentius als keizer naar voren te schuiven.¹⁰ In tegenstelling tot Constantijn werd Maxentius echter nooit door de andere tetrarchen als keizer erkend en zou als usurpator te boek blijven staan.

Constantijn moest op zijn beurt na zijn overname van Rome proberen hier zijn macht te zien legitimeren.¹¹ Hij wist hierin te slagen en ging de geschiedenis in als “De Grote”. Vooral voor de katholieke kerk is hij een belangrijk figuur, aangezien hij de eerste christelijke keizer zou zijn geweest. Hij zou Rome in haar oude glorie hersteld hebben, een einde aan de vervolgingen van de Christenen hebben gemaakt en lange tijd werd zelfs aangenomen dat hij het wereldlijke gezag middels de *Donatio Constantini* aan paus Sylvester had overgedragen. Dit laatste werd al in de vijftiende eeuw door Lorenzo Valla ontkracht.

Geschiedenis wordt geschreven door de overwinnaars. Door de ‘verliezers’ als het tegenovergestelde neer te zetten van hoe winnaars zelf gezien willen worden, proberen overwinnaars hun positie te versterken en legitimeren. Ook Maxentius is zo’n ‘verliezer’ die door de geschiedenis is gemarginaliseerd. Nadat Maxentius door Constantijn verslagen was, onderging hij de *damnatio memoriae*.¹² Dit betekende dat hij enerzijds als het ware uit de geschiedenis werd gewist, onder andere door zijn beeltenissen te vernielen of te hergebruiken en zijn naam uit inscripties te verwijderen, en dat hij anderzijds enkel nog als *tyrannus* en *usurpator* werd vermeld.¹³

Sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw is er steeds meer aandacht gekomen voor minderheden en ‘verliezers’. Ook Maxentius heeft in de afgelopen vijftientig jaar meer aandacht gekregen. Deze hernieuwde interesse startte met de publicatie van het proefschrift van de Zweedse historicus Mats Cullhed in 1994. Cullhed betoogt hierin dat Maxentius zichzelf als *Conservator Urbis Suae*

⁹ Lactantius, *DMP*, 26.3; Aurelius Victor, *De Caesaribus*, 39.47, vert. Harold W. Bird, *Liber de Caesaribus of Sextus Aurelius Victor* (Liverpool 1994) 46 en 176-177 voetnoot 36.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Hierbij moet worden opgemerkt dat legitimatie in het antieke Romeinse Rijk niet in zijn moderne definitie moet worden begrepen. Tijdens het principaat was de monarchiale bestuursvorm zelf legitiem, maar dit gold niet voor de keizer. Er bestonden geen instituties in het Romeinse Rijk die een keizer het recht om te heersen konden geven dan wel afnemen. In plaats hiervan moest een keizer worden ‘geaccepteerd’ door drie specifieke groepen: de senatoriale aristocratie, de *plebs urbana* van Rome en het deel van het leger dat bestond uit Romeinse burgers. Verloor een keizer deze ‘acceptatie’ dan bestond er dus ook geen institutionele procedure waarmee hij kon worden afgezet, wat tot gevolg had dat zijn bewind enkel voortijdig kon worden beëindigd door gewelddadig ingrijpen, iets wat veelvuldig gebeurde. Diocletianus had met zijn hervormingen verandering gebracht in dit systeem. De instelling van de tetrarchie zorgde ervoor dat een keizer zijn legitimiteit nu kreeg van zijn medekeizers. Egon Flaig, ‘A coherent model to understand the Roman Principate: ‘Acceptance’ instead of ‘legitimacy’ and the problem of usurpation’, in: Jean-Louis Ferrary en John Scheid red., *Il Princeps Romano: Autocrate o magistrato? Fattori giuridici e fattori sociali del potere imperiale da Augusto a Commodo* (Pavia 2012) 85-87.

¹² De term *damnatio memoriae* is zelf een moderne constructie. Jan-Willem Drijvers, ‘Damnatio Memoriae in het antieke Rome. Een impressie’, *Groniek, Historisch Tijdschrift* Vol. 170 (2006) 8.

¹³ Ibidem, 19. *Usurpator* duidde een illegaal heerser aan. Voor een uitgebreide omschrijving van het gebruik van de term *tyrannus* voor Maxentius, zie: Adrastus Omissi, *Emperors and Usurpers in the Later Roman Empire: Civil War, Panegyric, and the Construction of Legitimacy* (Oxford 2018) 130-132.

presenteerde in Rome. Door Rome in haar glorie te herstellen, onder andere door middel van indrukwekkende bouwwerken, had hij zijn macht in de stad weten te legitimeren.¹⁴ Maxentius simpelweg als een tiran wegzetten, zoals ná 312 was gebeurd, bleek hiermee helemaal niet vanzelfsprekend. Het aantal beschikbare studies over Maxentius is echter nog steeds gering en deze richtten zich doorgaans enkel op specifieke aspecten van zijn bewind. Voorbeelden hiervan zijn een uitgebreide studie van de Amerikaanse historica Elisha Ann Dumser¹⁵, die zich richt op architectonische prestaties van Maxentius en een studie van de Roemeense historicus Raymond Donciu¹⁶, die in 2012 heeft geprobeerd aan te tonen dat Maxentius de eerste christelijke keizer was. Een goede monografie die de verschillende aspecten van Maxentius' bewind combineert en probeert te reconstrueren ontbreekt echter nog steeds.

Ondanks deze nieuwe interesse in Maxentius en kritisch onderzoek naar Constantijn, in met name de afgelopen tien jaar, overheerst het beeld van Constantijn als “De Grote”¹⁷ christelijke keizer nog steeds. Daarbij worden zijn begunstiging van de christenen en de uitvaardiging van het ‘zogenaamde’ Edict van Milaan in 313 regelmatig als een keerpunt (‘Constantinian turn’ of ‘Konstantinische Wende’) in de geschiedenis gezien.¹⁸ Ik ben echter van mening dat verscheidene van Constantijns prestaties en hervormingen al onder Maxentius in gang waren gezet.

Door het bewind van Maxentius (306-312) met het vroege bewind van Constantijn (312-315), en dan met name ten opzichte van de stad Rome, te vergelijken, wil ik met dit onderzoek laten zien dat veel aannames waarop hun beider reputaties zijn gebouwd helemaal niet zo zeker zijn. Om dit aan te tonen geef ik eerst kort een overzicht van de prestaties en hervormingen die aan Constantijn zijn toegeschreven. Hierbij leg ik nadruk op zijn bouwwerken in Rome en zijn politiek ten opzichte van de christenen in de jaren 312-315. Vervolgens laat ik zien welke gebouwen in Rome die aan Constantijn zijn toegeschreven mogelijk, of zelfs vrij zeker, aan Maxentius zijn toe te schrijven. Hierna ga ik ook beargumenteren dat het zeer aannemelijk is dat Constantijn met zijn pro-christelijke beleid geen nieuwe weg insloeg, maar juist het beleid van Maxentius voortzette. Om te verklaren waarom Constantijn dit deed, wil ik ten slotte aantonen dat Maxentius, in tegenstelling tot het beeld dat in de geschiedenis is overgeleverd, gedurende zijn bewind zich gesteund en gelegitimeerd zag door zowel de senaat als de Praetoriaanse garde en het *plebs urbana* in deze stad.

¹⁴ Cullhed, *Conservator Urbis Suae*, 89-95.

¹⁵ Elisha Ann Dumser, *The Architecture of Maxentius. A Study in Architectural Design and Urban Planning in Early Fourth-Century Rome*, Doctoraalscriptie aan de Universiteit van Pennsylvanië (2005).

¹⁶ Ramiro Donciu, *L'Empereur Maxence* (Bari 2012).

¹⁷ Constantijn werd al door Ammianus Marcellinus “Constantini Magnus” genoemd, maar het is goed mogelijk dat in deze periode de toevoeging “magnus” werd gebruikt op dezelfde wijze als tegenwoordig “senior” wordt gebruikt om hem te onderscheiden van zijn zoon Constantius II.

¹⁸ Een aantal willekeurige recente voorbeelden hiervan zijn: Robin M. Jensen en Mark D. Ellison, *The Routledge Handbook of Early Christian Art* (Londen 2018) 29-30 en Herbert Gutschera, Joachim Maier en Jörg Thierfelder, *Geschichte der Kirchen: Ein ökumenisches Sachbuch* (Freiburg im Breisgau 2016) 29-30.

Hierbij besef ik mij terdege dat Constantijn in zijn *damnatio memoriae* van Maxentius goed geslaagd is waardoor het bewijs voor Maxentius' handelen schaars is. Dit maakt het moeilijk aan te tonen dat sommige vernieuwingen al onder Maxentius in gang ware gezet, maar ik wil laten zien dat het tegendeel ook zeker niet vast staat. Voor de vergelijking tussen deze twee heersers ga ik zowel gebruik maken van primaire – zowel christelijke als pagane – bronnen als van materiële cultuur, zoals standbeelden en architectuur. Het gebruik van materiële cultuur in dit onderzoek biedt een noodzakelijk aanvulling op het schriftelijke materiaal waarin over Maxentius maar zeer beperkt informatie is te vinden.

Hoofdstuk 1:

Het leven en de prestaties van Constantijn

In de periode tussen zijn verheffing tot *Caesar* en zijn verovering van Rome op Maxentius maakte Constantijn officieel deel uit van de tetrarchie.¹⁹ Maximianus, die in 305 met pensioen was gegaan, was in 306 op verzoek van Maxentius teruggekeerd als keizer om diens bewind te steunen en had zich in 307 tot Constantijn voor een bondgenootschap gewend. Deze band met Constantijn had hij verder versterkt door hem met zijn dochter, Fausta, te laten huwen.²⁰ Hiermee was Constantijn dus ook de zwager van Maxentius geworden. De relatie tussen Maximianus en Maxentius kwam in 308 abrupt ten einde en ook de relatie tussen Constantijn en Maximianus bleek geen lang leven beschoren; in 310 leidde Maximianus een opstand tegen Constantijn, maar werd door hem gevangengenomen en zag zich gedwongen zelfmoord te plegen of werd geëxecuteerd.²¹

Nadat in 307 Maxentius zowel de keizers Severus als Galerius succesvol buiten Rome had weten te houden²², besloot in 312 Constantijn naar Rome op te rukken. Op 28 oktober 312 kwam het tot de Slag bij de Milvische brug, waarbij Constantijn de overwinning wist te behalen en Maxentius tezamen met een groot deel van zijn manschappen in de rivier de Tiber verdrong. Lang zou Constantijn echter niet in Rome blijven. Slechts drie maanden bracht hij in de stad door waarna hij weer naar het noorden van het rijk vertrok.²³ In 324 kwam Constantijn ook in conflict met zijn laatste medekeizer, Licinius, die over het oostelijke deel van het rijk heerste. De relatie tussen de twee keizers was al sinds 315 verslechterd, onder andere omdat Licinius de christenen weer meerdere rechten had afgenomen.²⁴ Het kwam tot een aantal veldslagen, die Constantijn wist te winnen, waarna hij alleenheerser werd over het Romeinse Rijk. Dit zou hij tot aan zijn dood in 337 blijven.

In de eeuwen die volgden werd Constantijn geroemd om verschillende prestaties, die hem de eretitel “de Grote” opleverden.²⁵ Noel Lenski noemt er verscheidene in zijn introductie van de *Cambridge*

¹⁹ Lactantius, *DMP*, 25.1-5. Vert. Creed, *Lactantius*, 39-40; Pan. Lat. VII.5.3. Vert. Nixon en Rodgers, *In Praise of the Later Roman Emperors*, 197.

²⁰ Barnes, *Constantine. Dynasty*, 68-69.

²¹ De officiële versie aan het hof van Constantijn was dat Maximianus zijn eigen leven had genomen, zie: Pan. Lat. VI.14.1-5 en VI.20.3-4, vert. Nixon en Rodgers, *In Praise of the Later Roman Emperors*, 237-238 en 246; Eusebius, *HE*, 8.13.15, vert. Chr. Fahner red., *Eusebius' kerkgeschiedenis* (Zoetermeer 2000) 369. Andere bronnen vermelden daarentegen dat hij was geëxecuteerd, zie: Aurelius Victor, *De Caesaribus*, 40.22, vert. Bird, *Liber de Caesaribus*, 48 en 185, voetnoot 18; Eutropius, *Breviarium* 10.3, C. Santini red., *Eutropii Breviarium ab urbe condita* (Leipzig 1979) 65-66; Barnes, *Constantine. Dynasty*, 70, 72.

²² Harries, *Imperial Rome*, 43.

²³ Diederik Burgersdijk, *De macht van de traditie. Het keizerschap van Augustus en Constantijn* (Amsterdam 2016) 54.

²⁴ Eusebius, *HE*, 10.8.8 en 10.8.15-17, vert. Fahner, *Eusebius' kerkgeschiedenis*, 438-440 en ; Aurelius Victor, *De Caesaribus*, 41.3-5, vert. Bird, *Liber de Caesaribus*, 49.

²⁵ Zie ook voetnoot 17. Hoewel hij dus al in de 4^e eeuw ‘De Grote’ werd genoemd, kreeg deze titel in de navolgende eeuwen dankzij christelijke historici pas de connotatie van de ‘grootse, christelijke’ (keizer).

Companion tot he Age of Constantine. Zo wijst hij erop dat Constantijn opnieuw het gebruik van gouden munten bevorderde, wat de economische groei van de late Oudheid stimuleerde. Constantijn creëerde ook verscheidene nieuwe bestuursfuncties en wijzigde anderen. Tevens wist hij het leger te versterken door barbaarse militaire leiders en hulptroepen in te zetten.

Op architectonisch gebied heeft Constantijn ook zijn sporen nagelaten. Van een keizer werd immers verwacht dat hij bouwwerken als tempels, basilieken, baden en andere publieke gebouwen liet oprichten.²⁶ Net als vele heersers voor hem – evenals vele na hem – voltooide hij verscheidene bouwwerken binnen zijn rijk die zijn voorgangers waren begonnen. Zo completeerde hij tussen 305 en 310 de bouw van het paleis in Trier, waar zijn vader jaren eerder aan was begonnen, met de *Aula Palatina* – de latere Basilica van Constantijn.²⁷ De culminatie van zijn architectonische prestaties was de creatie van zijn nieuwe hoofdstad, Constantinopel. Hierdoor verloor Rome definitief haar eens zo bevoorrechte positie, maar zou het Romeinse Rijk wel de invasies van verschillende barbaarse stammen tot aan de Renaissance weten te overleven.²⁸

In de jaren direct na zijn overwinning op Maxentius richtte Constantijn zich echter eerst op Rome. Volgens de welbekende architectuurhistoricus Richard Krautheimer voltooide hij hier een aantal onder Maxentius begonnen bouwwerken, waaronder de *Basilica Nova*²⁹, en liet hij zelf verscheidene bouwwerken in het centrum van de stad oprichten. Zo liet hij op de Quirinaal zijn baden bouwen, die ook zijn naam gingen dragen. Deze baden waren naast de baden van Caracalla en Diocletianus de grootste in Rome.³⁰

Een tweede bouwwerk in het centrum dat aan Constantijn wordt toegeschreven is de welbekende boog van Constantijn aan het begin van de Via Sacra vlakbij het Forum Romanum en het Colosseum (afbeeldingen 1 en 2). De boog is in 315, vermoedelijk ter ere van Constantijns *decennalia*, door de senaat aan Constantijn opgedragen.³¹ Op de boog bevindt zich aan de voorzijde de hoofdingscriptie, die luidt:

Aan keizer Caesar Flavius Constantijn, de grootste vrome en gelukkige Augustus, hebben Senaat en Volk van Rome, omdat hij door goddelijke inspiratie en zijn grote geest met zijn leger in een rechtvaardige strijd, de staat zowel van een tiran, als van al zijn aanhangers, in één keer heeft bevrijd, deze boog versiert met triomfen gewijd.³²

²⁶ Mark Johnson, 'Architecture of Empire', in Noel Lenski red., *The Cambridge Companion to the Age of Constantine* (Cambridge 2005) 278.

²⁷ Johnson, 'Architecture of Empire', 279.

²⁸ Noel Lenski, 'Introduction', in: Noel Lenski red., *The Cambridge Companion to the Age of Constantine* (Cambridge 2005) 2.

²⁹ Deze basiliek staat tegenwoordig bekend als de 'Basiliek van Maxentius en Constantijn', maar heeft ook onder de naam *Basilica Constantini* bekend gestaan.

³⁰ Krautheimer, *Rome. Profile of a City, 312-1308* (New Jersey 1980) 28.

³¹ CIL VI, 1139.

³² IMPERATORI CAESARI FLAVIO CONSTANTINO MAXIMO, PIO FELICI AVGVSTO SENATVS POPVLVSQVE ROMANVS, QVOD INSTINCTV DIVINITATIS MENTIS, MAGNITVDINE CVM EXERCITV SVO, TAM DE TYRANNO

Afb. 1: Boog van Constantijn (eigen foto)

Afb. 2: Hoofdinscriptie op de Boog van Constantijn (eigen foto)

QVAM DE OMNI EIVS, FACTIONE VNO TEMPORE IVSTIS, REMPVBLICAM VLTVS EST ARMIS, ARCVM TRIVMPHIS
INSIGNEM DICAVIT. Vertaling: Burgersdijk, *De macht van traditie*, 126, 239 voetnoot 8.

Veel van decoratie van de boog bestaat uit spolia van oudere monumenten, te weten van monumenten van de keizers Trajanus, Hadrianus en Marcus Aurelius. De beeldhouwde hoofden van de eerdere keizers op deze spolia zijn ten behoeve van de boog vervangen door weergaves van Constantijn. De boog bevat in aanvulling op de voornoemde hoofdinscriptie ook nog andere originele Constantijnse stukken zoals een reliëf dat de slag bij de Milvische brug voorstelt en was oorspronkelijk bekroond met een bronzen vierspan bestuurd door een voorstelling van Constantijn.³³ Hoewel de boog officieel door de senaat is opgericht, betekent dit echter niet dat het een verassing voor Constantijn zal zijn geweest. Het is onwaarschijnlijk dat een dergelijk bouwwerk zonder toestemming en inspraak van de keizer werd opgericht.³⁴

Buiten deze triomfboog worden ook nog restauratiewerk aan het Circus Maximus en twee andere ‘overwinningsbogen’ vaak tot Constantijns bewind gedateerd. Al tijdens het bewind van Diocletianus was een deel van het populaire Circus Maximus ingestort waardoor mogelijk maar liefst 13.000 mensen waren omgekomen.³⁵ Waarschijnlijk zijn de reparatiewerkzaamheden al onder Diocletianus begonnen, maar van Constantijn is bekend dat hij ook aanzienlijk restauratiewerk aan het Circus liet uitvoeren en het rijkelijk liet decoreren.³⁶ De twee genoemde bogen betreffen zogenaamde vierzijdige janusbogen, *Janus Quadrifons*. De eerste staat nog steeds op het Forum Boarium – de oude veemarkt – en de tweede is net buiten Rome geplaatst in Malborghetto, aan de Via Flaminia, op de plek waar Constantijn Maxentius’ troepen versloeg.³⁷

De meeste van deze bouwwerken lijken traditionele vormen te volgen, maar dit geldt echter niet voor Constantijns kerkbouwprogramma. Sible de Blaauw, is zelfs van mening dat hoewel “de ‘profane’ kant van Constantijns bouwprogramma waarschijnlijk in alle opzichten traditioneel was, de religieuze component revolutionair was in de exclusieve concentratie op een eredienst die tot dusverre helemaal niet over publieke, laat staan ‘keizerlijke’ gebouwen beschikt had”.³⁸ Eerder kwamen christelijke gemeenschappen bijeen in zogenaamde huiskerken. Deze hadden geen vaste structuur en waren er eerder op gericht zo min mogelijk op te vallen in het straatbeeld. Constantijns kerken kenmerkten zich daarentegen door hun monumentaliteit en de rijkdom van het interieur.³⁹ De vorm van de kerken was duidelijk geïnspireerd door het type van de forumbasilica; dit model bood een grote binnenruimte waar de christenen konden samenkomen voor hun eredienst.⁴⁰

³³ Paul Stephenson, *Constantine. Roman Emperor, Christian Victor* (New York 2010) 156-157.

³⁴ Stephenson, *Constantine*, 157.

³⁵ Chronograaf van 354, Theodorus Mommsen red., *Monumenta Germaniae Historica. Auctorum Antiquissimorum 9: Chronica Minora Saec. IV. V. VI. VII.* Vol. 1 (Berlijn 1892) 148.

³⁶ John H. Humphrey, *Roman Circuses: Arenas for Chariot Racing* (Berkeley 1986) 129.

³⁷ Johnson, ‘Architecture of Empire’, 281.

³⁸ Sible de Blaauw, Constantijn als kerkenbouwer, in: Olivier Hekster en Corjo Jansen red., *Constantijn de Grote. Traditie en verandering* (Nijmegen 2012) 83.

³⁹ Ibidem, 89; en Richard Krautheimer, *Rome. Profile of a City, 312-1308* (Rome) 18.

⁴⁰ De Blaauw, ‘Constantijn als kerkenbouwer’, 91.

De kerken werden echter niet in het centrum, maar juist aan de randen van de stad en buiten de muren gebouwd. Deze plekken lagen vaak dichtbij plaatsen waar christenen eerder ook al samenkwamen, zoals begraafplaatsen, en op plekken waar de keizer vrijelijk over kon beschikken doordat hij ze bijvoorbeeld al in eigendom had.⁴¹ Zo liet hij vrijwel direct na zijn overwinning op Maxentius – een middeleeuwse bron spreekt zelfs al van november 312 – de Lateraanse basiliek bouwen voor de bisschop van Rome op de plek waar eerder Maxentius' *equites singularis* hun barakken hadden gehad.⁴² Jaren later, mogelijk 326-328, liet hij in het Sessoriaanse paleis, dat zijn moeder bewoonde, een paleiskerk bouwen; de Basilica Sessoriana. Beide kerken zijn net binnen de Aureliaanse muren gebouwd, maar doordat zij op terrein werden gebouwd dat van de keizer zelf was en te midden van andere grote villa's en tuinen zullen zij ondanks hun enorme omvang weinig aan het stadsbeeld hebben veranderd.⁴³

Andere christelijke bouwwerken die, aldus Krautheimer, aan Constantijn zijn toe te schrijven, zijn zes basilieken die buiten de muren gebouwd zijn bij reeds bestaande catacomben en christelijke cultcentra. Waarschijnlijk de oudste van deze basilieken is de *Basilica Apostolorum* – de huidige S. Sebastiano – die gebouwd is aan de Via Appia op de plek waar zich catacomben en een cultusplek voor de apostelen Petrus en Paulus bevond. Volgens Krautheimer is het echter wel mogelijk dat de constructie van deze kerk al eerder is gestart op initiatief van de christelijke gemeente en alleen door Constantijn is voltooid.⁴⁴ De overige vijf basilieken zijn de oude St. Pieter op de Vaticaanse heuvel over het graf van de apostel Petrus⁴⁵, de S. Paolo fuori le mura ter ere van de apostel Paulus aan de Via Ostiensis, de S. Lorenzo aan de Via Tiburtina, de SS. Marcellinus en Petrus ad duos lauros bestaande uit een basiliek en mausoleum aan de Via Labicana, die gebouwd werd op de plek waar eerder de begraafplaats van de voornoemde *equites singularis* lag⁴⁶, en de Sant'Agnese met het mausoleum van S. Constanza aan de Via Nomentana. Het mausoleum bij deze laatste kerk is waarschijnlijk pas na het overlijden van Constantijn gebouwd. Krautheimer is van mening dat het mausoleum bedoelt was voor Constantijns dochter Constantina/Constantia⁴⁷, maar het wordt ook met haar zus, de vrouw van Julianus de Apostaat, Helena, in verband gebracht, die pas in 357 stierf.⁴⁸ Mogelijk zijn buiten deze door Krautheimer genoemde kerken nog twee andere kerken in Rome aan Constantijn te verbinden; een vrij recent gevonden kerk aan de Via Ardeatina en een kerk waarvan we niet weten aan wie hij

⁴¹ De Blaauw, 'Constantijn als kerkenbouwer', 84-85.

⁴² Johnson, 'Architecture of Empire', 282-283.

⁴³ Krautheimer, *Rome. Profile of a City*, 24; Johnson, 'Architecture of Empire', 284.

⁴⁴ Krautheimer, *Rome. Profile of a City*, 25.

⁴⁵ Aan de hand van een munt die in een afgesloten urn is gevonden in een van de tombes onder de basiliek, kan worden vastgesteld dat deze op z'n vroegst in 317-320 is gebouwd. Voor een uitgebreidere discussie omtrent de datering van de bouw van de Oude St. Pieter zie ook: Johnson, 'Architecture of Empire', 287.

⁴⁶ Johnson, 'Architecture of empire', 289.

⁴⁷ Krautheimer, *Rome. Profile of a City*, 25.

⁴⁸ Gillian Mackie, 'A New Look at the Patronage of Santa Costanza, Rome' *Byzantion* 67 (1997), pp. 383-406.

gewijd was, die gelegen is op grond die hoorde bij de Villa Giordani aan de Via Praenestina. Van de kerk aan de Via Ardeatina weten we op basis van de *LP* dat deze gebouwd was door paus Marcus in 336, maar dat Constantijn landerijen doneerde om de kerk te onderhouden.⁴⁹

Constantijns kerkenbouwprogramma beperkte zich uiteraard niet tot Rome; ook in andere belangrijke steden als Antiochië, Nicomedia en Constantinopel, evenals in steden in Palestina liet hij vele kerken stichten.⁵⁰ Met name zijn bouwprogramma in Constantinopel was enorm. Hier liet hij de stadsmuren verplaatsen zodat genoeg ruimte ontstond voor zijn bouwwerken. Deze omvatte buiten kerken als de Hagia Eirene en de Kerk der Heilige Apostelen, ook een nieuw cirkelvormig forum dat het hart van zijn nieuwe hoofdstad ging vormen en een enorm paleiscomplex met een aangrenzend hippodroom.⁵¹

De grootste verandering die aan Constantijn is toegeschreven is echter niet zijn ‘christelijke’ bouwprogramma, maar zijn begunstiging – in meer immateriële zin – van, en bekering tot, het christendom. Hij ondersteunde actief verschillende kerkelijke leiders en theologen, zoals Paphnutius van Thebe, Eusebius van Caesarea en Eusebius van Nicomedia, waardoor zij in aanzien stegen.⁵² Hij mengde zich ook direct in kerkelijke zaken zoals het conflict tussen orthodoxe christenen en Arianen, door de bisschoppen bijeen te roepen bij het concilie van Nicaea. Ook wist hij het Heilige Land te heroveren en zo de christelijke dominantie over Jeruzalem te herstellen. Mede als gevolg hiervan was het bovendien zijn succes als christelijk heerser dat nog eeuwenlang het model zou vormen voor de vele heersers die de christelijke wereld voort zou brengen.⁵³

Deze prestaties creëren tezamen een indrukwekkende lijst, die niet geheel onbegrijpelijk, Constantijn zijn eretitel opleverden. Voor de stad Rome springen met name Constantijns bouwprogramma en begunstiging van de Christenen in het oog. Maar de vraag rest nu in hoeverre deze prestaties ook echt een breuk met het verleden vormden en bovenal in hoeverre deze veranderingen ook daadwerkelijk het gevolg waren van Constantijns inspanningen. Om dit te beantwoorden ga ik nu eerst tonen dat een groot deel van de hiervoor genoemde bouwwerken ook hun oorsprong onder Maxentius kunnen hebben gehad.

⁴⁹ Johnson, ‘Architecture of Empire’, 288, 290.

⁵⁰ De Blaauw, ‘Constantijn als kerkenbouwer’, 81; Voor een uitgebreider overzicht van de verschillende kerken die door Constantijn zijn gesticht zie: Johnson, ‘Architecture of Empire’, 292-295.

⁵¹ Johnson, ‘Architecture of Empire’, 291-292.

⁵² Lenski, ‘Introduction’, 2.

⁵³ *Ibidem*, 2.

Hoofdstuk 2:

Maxentius' bouwprogramma in Rome

Waarschijnlijk het beste overgeleverde bewijs van Maxentius' bewind en prestaties zijn de vele bouwwerken die hij in en rond Rome liet plaatsen. In tegenstelling tot de pro-Constantijnse tekstuele bronnen zoals Eusebius' geschriften, waarin Maxentius slecht kon worden afgeschilderd, leverden deze gebouwen na Constantijn's machtsovername aan de bevolking van Rome een voortdurende tastbare herinnering aan de goede kwaliteiten van hun voormalige heerser. Dit stelde Constantijn, die er veel aan gelegen was zijn eigen bewind te legitimeren, voor een uitdaging. De gebouwen, die deel uitmaakten van het 'heilige' centrum van de stad, vernietigen, zou de bevolking en senaat van Rome tegen hem doen keren en behoorde dus niet tot de mogelijkheden. De oplossing die Constantijn toepaste, was even praktisch als traditioneel; hij eigende zich deze bouwwerken toe door ze te voltooien, of aan te passen als ze reeds voltooid waren, en ze vervolgens door de senaat aan zich te laten wijden.

Zonder het werk van Aurelius Victor zouden we hier misschien weinig van hebben geweten. Hij schrijft namelijk:

All the monuments which Maxentius had constructed in magnificent manner, the temple of the city and the basilica, were dedicated by the senate to the meritorious services of Flavius [Constantijn].⁵⁴

Dit geldt echter niet voor alle bouwwerken van Maxentius. Zo is, dankzij de vondst van tetrarchische baksteenstempels en een vermelding in de Chronograaf van 354, bekend dat hij aan de zuidoostzijde van het Palatijn het keizerlijke paleis uitbreidde met nieuwe baden.⁵⁵ Deze uitbreiding bracht het paleis enerzijds dichterbij het circus maximus, maar doordat de bakstenen onderbouwconstructie van deze uitbouw geen functie had, bleef de afstand tussen keizer en het circus bewaard.⁵⁶ Ook het eigenaarschap van een complex aan de Via Appia heeft nooit ter discussie gestaan. Dit complex bestond uit een villa, circus en mausoleum. De villa was iets hoger gelegen dan het mausoleum en het circus en met deze laatste verbonden door een lange overdekte gang, die – aldus de Duitse historicus Hauke Ziemssen – Maxentius in staat stelde om vanuit het “niets”, als een soort goddelijke verschijning, in het circus te verschijnen.⁵⁷

⁵⁴ Aurelius Victor, *De Caesaribus*, 40.26, vert. Bird, *Liber de Caesaribus*, 48-49.

⁵⁵ Elisha Ann Dumser, *The Architecture of Maxentius. A Study in Architectural Design and Urban Planning in Early Fourth-Century Rome*, Doctoraalscriptie aan de Universiteit van Pennsylvanië (2005) 8; en Heres, *Paries. A Proposal for a Dating System of Late-Antique Masonry Structures in Rome and Ostia* (Amsterdam 1982) 238-241 (n.71). *Chronograaf van 354*, Mommsen red., *MHG. Chronica Minora*, 148.

⁵⁶ Hauke Ziemssen, 'Die Kaiserresidenz Rom in der Zeit der Tetrarchie (306-312 n. Chr.)', in: Therese Fuhrer red., *Rom und Mailand in der Spätantike: Repräsentationen städtischer Räume in Literatur, Architektur und Kunst* (2012), 89-91.

⁵⁷ Ziemssen, 'Die Kaiserresidenz Rom', 94.

Het complex werd pas in 1825 door Antonio Nibby toegeschreven aan Maxentius.⁵⁸ Tijdens opgravingen ontdekte Nibby meerdere inscripties, waaronder een inscriptie met de naam van Maxentius vlakbij de startboxen van het circus. Ook de chronograaf van 354 na Christus bevestigt de toekenning van het circus aan Maxentius.⁵⁹ Dankzij de sterke bouwtechnische overeenkomsten met het mausoleum en de villa kunnen ook deze aan Maxentius worden toegeschreven.⁶⁰ De reden waarom hij er voor koos om juist op deze plek buiten de stadsmuren een dergelijk complex te bouwen zijn echter raadselachtig. De Amerikaanse historicus Alfred Frazer stelde in een artikel uit 1966 dat de keuze voor deze locatie wel verband moest houden met de bouw van het mausoleum, dat zeer waarschijnlijk bedoeld was voor Maxentius' zoon Romulus; volgens de Romeinse wet was begraven binnen de stadsmuren immers niet toegestaan.⁶¹

Archeologisch werk aan de villa in de jaren 2005-2012 heeft bewijs opgeleverd dat het complex op het moment dat Constantijn Rome innam nog niet voltooid was. Het hoofd van deze opgraving, Diane Conlin, trof namelijk een compleet vloerverwarmingssysteem aan, maar opvallend genoeg nog niet het kleinste fragment van de uiteindelijke dekvloer. Daarbij was ook opvallend dat er maar een zeer gering aantal objecten werd gevonden dat bewoning van het gebouw zou suggereren, zoals munten, haarspelden en andere persoonlijke voorwerpen.⁶² Dit deed haar concluderen dat het complex voor 85 tot 90 procent voltooid was, toen het in 312 werd verlaten.⁶³ In plaats van zich het complex toe-eigenen of te vernietigen, liet Constantijn het complex dus zeer waarschijnlijk over aan de elementen en plundersaars van bouwmaterialen.⁶⁴

Midden in het hart van Rome, aan de Via Sacra op het Forum Romanum, heeft Maxentius drie aan elkaar grenzende bouwwerken laten oprichten, te weten de *Basilica Nova*, ook wel *Basilica van Maxentius en Constantijn* genoemd, de tempel van Venus en Roma en de *Sacra Via Rotunda*. Tegenwoordig bestaat over deze drie gebouwen consensus dat Maxentius ze liet oprichten, maar alle drie zijn ze na Maxentius' dood door Constantijn toegeëigend.

⁵⁸ Voor 1825 werd gedacht dat het complex aan keizer Caracalla had toebehoord.

⁵⁹ *Chronograaf van 354*, Mommsen red., *MHG. Chronica Minora*, 148.

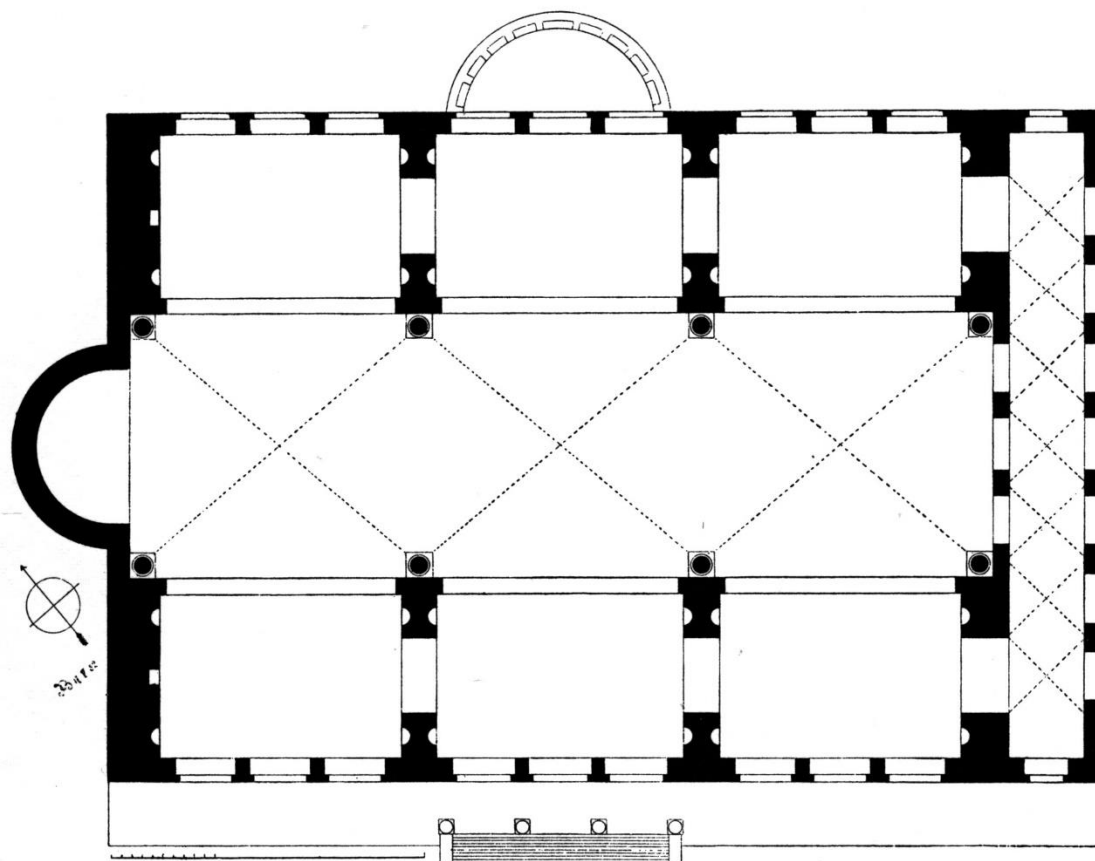
⁶⁰ Frazer, 'The Iconography of the Emperor Maxentius' Buildings in Via Appia', *The Art Bulletin* 48 (1966) 385.

⁶¹ Frazer, 'The Iconography of the Emperor Maxentius' Buildings', 386

⁶² Jim Erickson, 'Villa of Roman emperor raises new questions for researchers on dig in Italy', *Rocky Mountain News* (13 februari 2006) <https://www.freerepublic.com/focus/news/1581889/posts> (15 juni 2017 geraadpleegd).

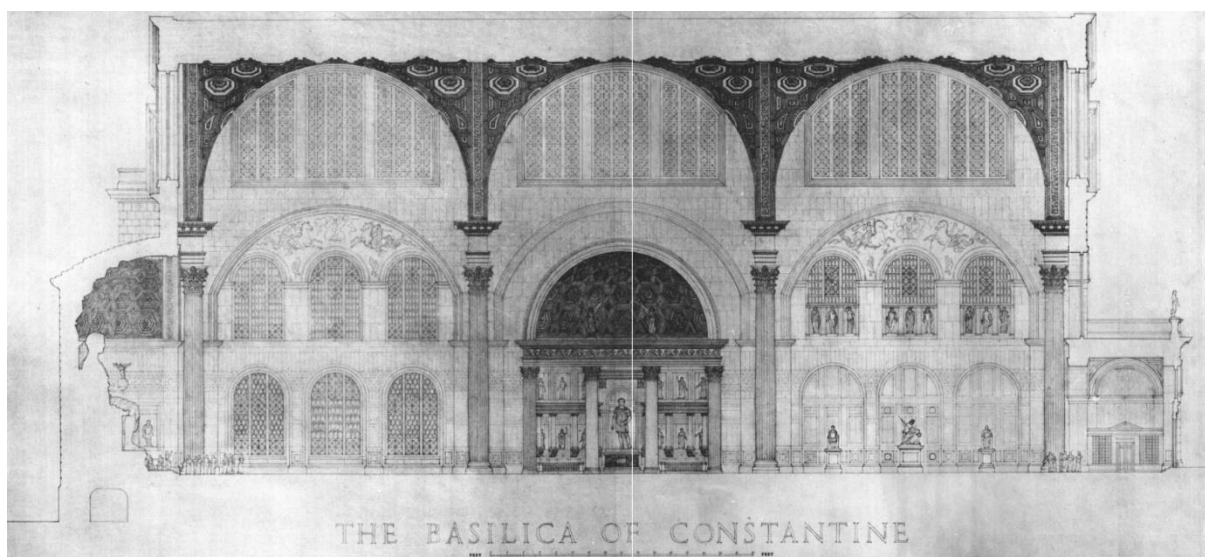
⁶³ Diane A. Conlin, Anne E Haeckl, e.a., 'The Villa of Maxentius on the Via Appia: Report on the 2005 Excavations', *Memoirs of the American Academy in Rome* 51/52 (2006/2007) 356.

⁶⁴ Erickson, 'Villa of Roman emperor'.

2. ROM: CONSTANTINSBASILICA.

Afb. 3: Plattegrond van de *Basilica Nova* met aan de noordoostzijde de door Constantijn aangebouwde apsis (Wikimedia Commons)

Afb. 4: Reconstructie binnenzijde van de *Basilica Nova* gezien vanaf de zuidzijde naar de door Constantijn aangebouwde apsis. Aan de linkerkant is de locatie van een enorm standbeeld aangegeven van Maxentius/Constantijn (Tekening van Anthony Minoprio, 'A Restoration of the Basilica of Constantine, Rome', *Papers of the British School at Rome* Vol.12 (1932) 51-52.

Misschien wel de opvallendste en grootste van deze drie gebouwen is de basilica, waarvan de originele naam helaas verloren is gegaan (afbeelding 3). In de vierde eeuw werd deze basilica in catalogi zowel als *Basilica Nova* en als *Basilica Constantini(ana)* aangeduid, maar in de middeleeuwen raakte de basilica in de vergetelheid. Pas in de 1819 identificeerde Nibby de resten van de basilica op het Forum Romanum als de *Basilica Constantiniana* op basis van de basilica-vorm en de vermelding van deze basilica in Aurelius Victor. Op basis van dezelfde vermelding concludeerde Nibby ook dat de basilica oorspronkelijk door Maxentius was gebouwd.⁶⁵

De bouw was onvoltooid, maar wel al in een ver gevorderd stadium toen Constantijn in 312 de bouwwerkzaamheden overnam. Lang is gedacht dat Constantijn geprobeerd heeft zijn stempel op het gebouw te drukken door de oriëntatie van het gebouw te veranderen. Oorspronkelijk had het gebouw namelijk een ingang aan de oostzijde, waarbij de entree direct uitzag op de door Maxentius gerestaureerde tempel van Venus en Roma.⁶⁶ Aan de westzijde van de enorme hal was de hoofdapsis geplaatst met daarin een enorm standbeeld van Maxentius.⁶⁷ De aanwezigheid van een tweede grote entree aan de zuidzijde die uitkwam op de Via Sacra en een extra, later toegevoegde, apsis aan de noordzijde heeft wetenschappers echter lang doen denken dat Constantijn deze elementen aan het gebouw toevoegde om er zo een ‘eigen’ bouwwerk van te maken. Archeologisch onderzoek van de basiliek door Susanna Buranelli Le Pera en Luca d’Elia in de jaren tachtig heeft echter overtuigend aangetoond dat de zuidelijke entree vanaf het begin onderdeel van het gebouw was geweest.⁶⁸ Dit neemt echter niet weg dat de noordelijke apsis later werd toegevoegd. Deze apsis diende mogelijk als structurele oplossing om het gebouw te verstevigen tegen de druk van de tegen het gebouw leunende Velia. De apsis was echter veel groter en opvallender dan enkel voor dit doel nodig was. Mogelijk maakte Constantijn dan ook een deugd van een nood: het was de toevoeging van de apsis, die een nieuwe visuele beleving van de basiliek creëerde (afbeelding 4).⁶⁹

In de resten van de westelijke apsis van de basiliek zijn delen aangetroffen van een enorm standbeeld van Constantijn (afbeelding 4 en 5).⁷⁰ Inmiddels is de meerderheid van de wetenschappers het erover eens dat het hier gaat om een ouder standbeeld dat is omgehakt tot Constantijn. Er bestaat echter discussie over wie het beeld oorspronkelijk voorstelde. Enerzijds zijn onder andere Gregor

⁶⁵ Dumser, *The Architecture of Maxentius*, 63-64.

⁶⁶ Johnson, ‘Architecture of Empire’, 280.

⁶⁷ Eric R. Varner, *Mutilation and Transformation: Damnatio Memoriae and Roman Imperial Portraiture* (Leiden 2004) 217.

⁶⁸ Cullhed, *Conservator Urbis Suae*, 51; en Gregor Kalas, *Restoration of the Roman Forum in Late Antiquity. Transforming Public Space* (Austin 2015) 70.

⁶⁹ Marlowe, ‘Liberator Urbis Suae. Constantine and the ghost of Maxentius’, in: B.C. Ewald en C.F. Noreña (red.), *The Emperor and Rome: Space, Representation and Ritual* (Cambridge 2010) 210-211.

⁷⁰ Eric R. Varner, *Mutilation and Transformation*, 217.

Afb. 5: Links het hoofd van Constantijn dat deel uitmaakte van het standbeeld dat eens in de *Basilica Nova* stond, Rechts ter vergelijking een portret van Maxentius uit het Pushkin Museum (Renato de Carvalho Ferreira, Wikimedia Commons, CC-BY-SA-2.5)

Afb. 6: Links Constantijn met de typische krullen op zijn slapen, Rechts Hadrianus, Palazzo dei Conservatori (eigen foto en FollowingHadrian, Wikimedia Commons, CC-BY-SA-4.0 International)

Kalas en met name Cécile Evers van mening dat dit Hadrianus moet zijn geweest op basis van het gebruikte Parisch marmer, de vlezigheid van de oren, de grote neus, sporen van een verwijderde baard en vooral ook de grote krullen boven het rechteroor, die kunnen wijzen op een voor Hadrianus typisch kapsel (afbeelding 6b).⁷¹ Anderzijds menen onder andere Hans Juncker, Paul Zanker en Eric Varner dat het beeld Maxentius voorstelde voordat het tot Constantijn werd omgevormd (afbeelding 5b). Zij wijzen hiervoor naar de vierkante gaten bij de slapen die zijn aangebracht om de bij vroege portretten van Constantijn gangbare gekrulde lokken voor het oor aan te brengen (zie afbeeldingen 5a en 6a). Deze aanpassing is enkel te verklaren als de slapen oorspronkelijk geen krullen hadden, aangezien de dikke haardos laat zien dat het blok marmer groot genoeg moet zijn geweest om de krullen op de slapen uit te hakken. Zij wijzen er ook op dat het hoofd niet overeenkomt met andere portretten van Constantijn, de nek te groot is in verhouding tot het hoofd, het voorhoofd is teruggehakt vanwege veranderingen in het kapsel en dat er vele asymmetrieën in het gezicht zijn ontstaan door het omhakken.⁷² Varner wijst er echter ook terecht op dat als een portret van Hadrianus tot Constantijn was omgevormd er geen noodzaak voor de toevoeging van de krullen op de slapen was geweest aangezien portretten van Hadrianus hier ook krullen hadden en de kin ook veel minder geprononceerd zou zijn. Hij erkent echter wel de mogelijkheid dat het beeld eerst Hadrianus kan hebben voorgesteld en vervolgens in eerste instantie tot Maxentius is omgevormd en pas in tweede instantie tot Constantijn.⁷³

Aan de oostzijde van de *Basilica Nova* lag de tempel van Venus en Roma. Dit bouwwerk was oorspronkelijk onder Hadrianus in Griekse stijl geconstrueerd en had na de bouw geen grote wijzigingen meer ondergaan (afbeelding 7 en 8). Tussen 306 en 312 werd de tempel echter door brand grotendeels verwoest.⁷⁴ Dit plaatste Maxentius voor een enorme uitdaging. Hij gebruikte zijn bouwwerken namelijk om zijn bewind te legitimeren en presenteerde zich hierbij, onder andere op zijn munten, als *Conservator Urbis Suae*, oftewel als ‘beschermer van zijn stad’. De tempel van Venus en Roma, die de stad Rome vertegenwoordigde, was de grootste en misschien wel belangrijkste van de stad. Dat de brand juist deze tempel had verwoest, kon dus als slecht voorteken worden geïnterpreteerd. Dit maakte de restauratie van de tempel van het hoogste belang. Maxentius bracht de buitenzijde, die de brand relatief goed had overleefd, zo goed mogelijk terug in de originele Hadrianische vorm, maar aan de binnenzijde ging hij veel verder. Hier behield hij de ruggelinge

⁷¹ Kalas, *Restoration of the Roman Forum*, 68; en Cécile Evers, *Remarques sur l’iconographie de Constantin. À propos du remploi de portraits des “bons empereurs”*, *Mélanges d’Archéologie et d’Histoire de l’École Française de Rome Antiquité* 103 (1991) 794-799.

⁷² Hans Jucker, ‘Von der Angemessenheit des Stils und einigen Bildnissen Konstantins des Grossen’, in: Florens Deuchler e.a. red., *Von Angesicht zu Angesicht: Michael Stettler* (Bern 1983) 51-57; K. Fittschen en Paul Zanker, *Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom*, I-II (Mainz 1985) 147-152; Varner, *Mutilation and Transformation*, 217-218 en 287.

⁷³ Varner, *Mutilation and Transformation*, 287.

⁷⁴ Dumser, *The Architecture of Maxentius*, 193.

plaatsing van de twee cellae, maar hij veranderde hun lay-out, afmetingen, decoratie, apsis en de cultbeelden, waardoor hij, hoewel niet de oorspronkelijke bouwheer, overduidelijk zijn stempel op dit gebouw wist te drukken (afbeelding 8 en 9).⁷⁵ Door niet alleen het gebouw te restaureren, maar zeker ook nog grandiozer te herbouwen, wist hij niet alleen te laten zien dat de brand geen slecht voorteken was geweest, maar zijn ‘beschermheerschap’ van de stad juist sterker te benadrukken.⁷⁶

Reeds in 1839 was de restauratie van deze tempel door, wederom, Nibby op basis van de stijl van het metselwerk, dat overeenkomt met de *Basilica Nova*, aan Maxentius toegewezen. Deze toewijzing was eerder een bevestiging aangezien ook Aurelius Victor vermeldt dat Maxentius een *urbis fanum* – tempel van de stad – herbouwde en de Chronograaf van 354 nog specifiek vermeldt dat Maxentius de *templum romae* – de tempel van Roma – herbouwde na een brand.⁷⁷ Daarbij zijn ook tetrarchische baksteenstempels in het metselwerk aangetroffen. Op sommige van Maxentius munten uit zijn *Conservator Urbis Suae* serie is ook een vergelijkbare hexastyle-tempel te zien, maar deze munten zijn waarschijnlijk niet bedoeld om naar specifieke gebeurtenissen, als de restauratie, te verwijzen, maar om Maxentius’ relatie met ‘zijn’ stad Rome te benadrukken.⁷⁸ Het is echter lang onduidelijk geweest wat Maxentius’ rol in de herbouw was geweest. Nibby ging er in 1839 nog vanuit dat Maxentius enkel de tempel in haar oorspronkelijke staat had teruggebracht. Pas in de jaren zeventig van de vorige eeuw is dankzij onderzoek van onder meer Andrea Barattolo ontdekt dat Maxentius, zoals boven omschreven, veel meer deed dan dat.⁷⁹

Dankzij Aurelius Victor weten we dat de senaat ‘het heiligdom van de stad’ aan Constantijn wijdde, waarmee haast niks anders dan de tempel van Venus en Roma bedoeld kan zijn. Helaas is de tempel in latere eeuwen ingrijpend gewijzigd, waardoor het lastig is vast te stellen of, en in hoeverre, Constantijn het gebouw aanpaste. Archeologisch werk aan de tempel in de jaren 1998-2000 heeft echter aanwijzingen opgeleverd dat direct na Maxentius restauratie een aantal kleine wijzigingen is doorgevoerd, te weten het dichtzetten van twee niches aan weerszijden van de apsis en het vervangen van de architraaf.⁸⁰ Het is dus niet geheel ondenkbaar dat Constantijn hiermee ook dit gebouw een eigen draai heeft willen geven.

⁷⁵ Ibidem, 230 en 259-263. Voor een uitgebreide beschrijving van Maxentius’ veranderingen aan het interieur van de tempel van Venus en Roma zie verder: Dumser, *The Architecture of Maxentius*, 230-256.

⁷⁶ Dumser, *The Architecture of Maxentius*, 277-279.

⁷⁷ *Chronograaf van 354*, Mommsen red., *MHG. Chronica Minora*, 148.

⁷⁸ Ibidem, 206-208 en 214-215. Dit in tegenstelling tot onder andere de Italiaanse professor Filippo Coarelli, die aan de hand van de datering van deze munten de herbouw van de tempel op 307 dateert. Filippo Coarelli, ‘L’urbs e il suburbio. I. Ristrutturazione urbanistica e ristrutturazione amministrativa nella Roma di Massenzio’, in: A. Giardina (red.), *Società romana e impero tardoantico* vol.2 (Rome 1986) 30.

⁷⁹ Dumser, *The Architecture of Maxentius*, 194

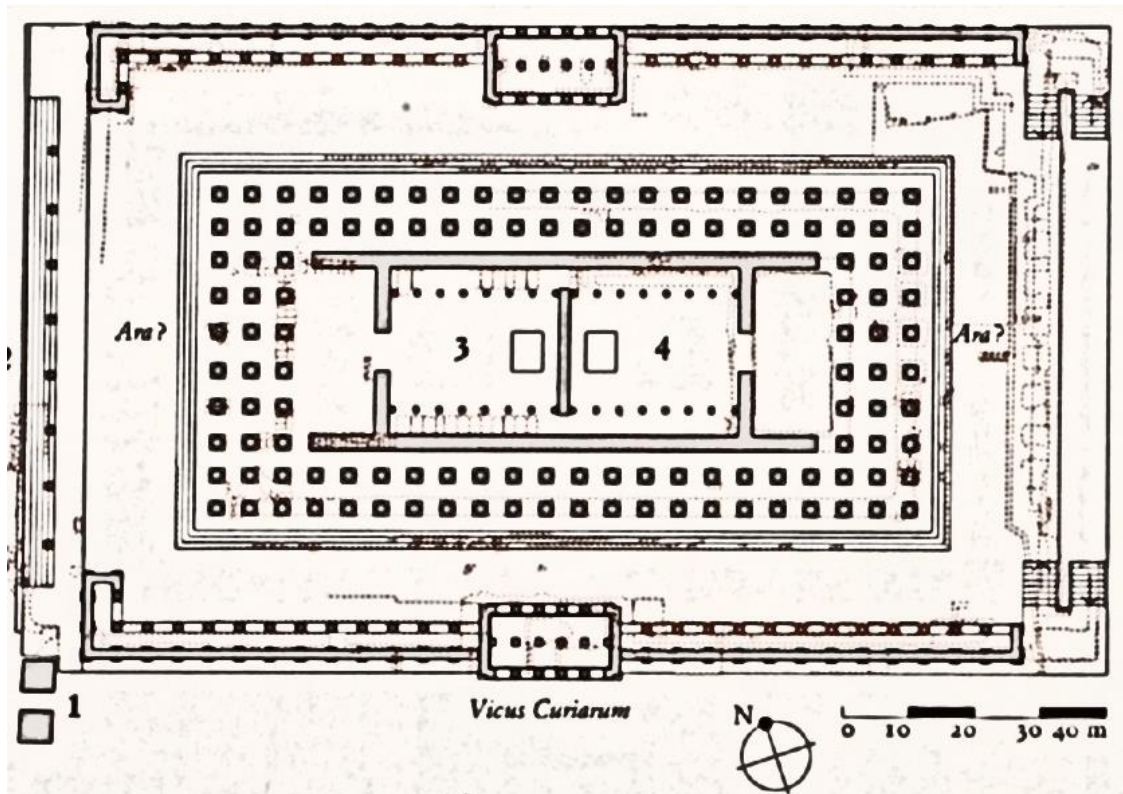
⁸⁰ Elizabeth Marlowe, ‘Liberator Urbis Suae’, 214-215.

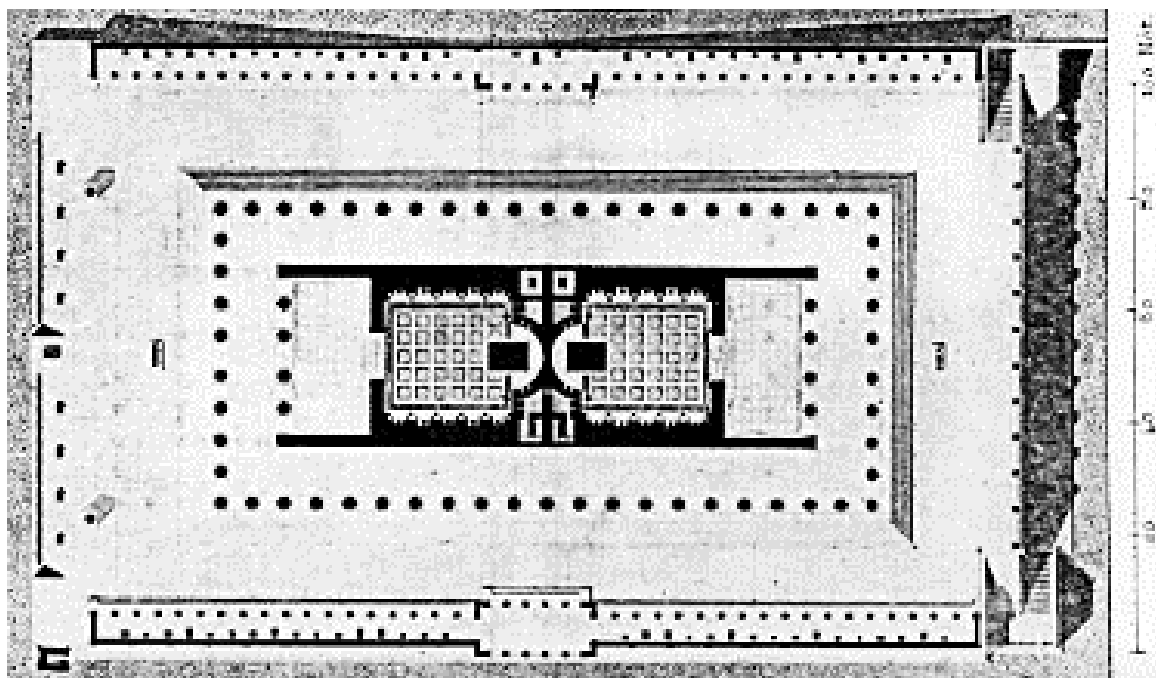
Afb. 7: Zicht vanaf de oostzijde op de restanten van een van de cellae van de Tempel van Venus en Roma (Dennis Jarvis, Wikimedia Commons, CC-BY-SA-2.0)

Afb. 8: Reconstructietekening door Léon Vaudoyer (1830) van de Tempel van Venus en Roma, gezien vanaf de oostzijde

Afb. 9a: Reconstructie van het grondplan van de Tempel van Venus en Rome in zijn Hadrianische fase (Tekening: F. Fraioli, *La città e le sue parti: Regione IV, Templum Pacis*, in: A. Carandini en P. Carafa red., *Atlante di Roma antica: Biografia e ritratti della città. 1: Testi e immagini* (Milaan 2012) 102.

Afb. 9b: Reconstructie van het grondplan van de Tempel van Venus en Roma in zijn Maxentische fase (Tekening Léon Vaudoyer 1830)

Aan de westzijde van de *Basilica Nova* bevindt zich een derde gebouw dat aan Maxentius kan worden toegeschreven: de *Sacra Via Rotunda*, die - waarschijnlijk foutief – ook wel als ‘tempel van Romulus’ bekend staat (afbeelding 10).⁸¹ Het gebouw bestaat uit een, van twee zijhallen voorziene, Rotunda, die doorgang biedt naar een achtergelegen derde-eeuwse hal, die deel uitmaakte van de Tempel van de Vrede. Tegelijkertijd met de bouw van de Rotunda waren ook de muren van de hal verhoogd en was de lay-out van de hal veranderd: deze had oorspronkelijk een aan de zuidwestkant gelegen apsis, die werd afgebroken om plaats te maken voor een doorgang naar de Rotunda en aan de noordoostzijde werd een nieuwe apsis gebouwd.⁸² De ronde vorm van de Rotunda maakte het mogelijk om de in een hoek van tweeëntwintig graden ten opzichte van de Via Sacra gelegen hal optisch met deze weg uit te lijnen (afbeelding 11).⁸³ Mogelijk diende de hal als ontvangsthuis van een hoge ambtenaar, zoals de stadsprefect, en de Rotunda als vestibule voor deze hal.⁸⁴

Op basis van de grote overeenkomsten met een rotunda die op Maxentius’ AETERNAE MEMORIAE munten afgebeeld staat, wordt de *Via Sacra Rotunda* al sinds 1848 aan Maxentius toegeschreven (afbeelding 12a, b, c).⁸⁵ Dumser heeft er echter op gewezen dat deze munten op zichzelf onvoldoende bewijs bieden om dit met zekerheid te kunnen stellen. Zij wijst er namelijk op dat de munten enkel een rotunda tonen, terwijl de *Via Sacra Rotunda* vanaf de bouw al deel uitmaakte van een groter complex. Daarbij wijst zij er ook op dat de munten waarop een rotunda staat afgebeeld te veel variaties bevatten om op één enkel gebouw van toepassing te zijn: de afgebeelde rotunda zou bijvoorbeeld evengoed het mausoleum aan de Via Appia kunnen voorstellen.⁸⁶ De toewijzing van de *Via Sacra Rotunda* aan Maxentius wordt echter verder ondersteund door ander – zij het secundair – bewijs in de vorm van tetrarchische baksteenstempels en het toegepaste metselwerk, dat kenmerkend is voor Maxentius’ gebouwen en overeenkomt met het metselwerk van de *Basilica Nova*.⁸⁷ Hierdoor blijft het zeer aannemelijk dat het hier een gebouw van Maxentius betreft.

⁸¹ Zie ook voetnoot 28.

⁸² Het metselwerk van deze renovatie komt overeen met die van de Rotunda wat er op wijst dat ze ongeveer gelijktijdig hebben plaatsgevonden. In de jaren zeventig werd ook de drempel van de achterdeur in situ gevonden. Hij was ingebed in het bouwwerk uit de 4^e eeuw, wat er verder op wijst dat de twee ruimten vanaf het begin met elkaar in verbinding stonden. Zie: Dumser, *The Architecture of Maxentius*, 121-124.

⁸³ Marlowe, ‘Liberator Urbis Suae’, 212.

⁸⁴ Kalas, *The Restoration of the Roman Forum*, 63; en Dumser, *The Architecture of Maxentius*, 6. Filippo Coarelli is echter van mening dat de Rotunda een dynastieke tempel was, gewijd aan Maxentius vergoddelijkte familieleden in combinatie met heiligdommen voor de Penaten – huisgoden – in de zijhallen, zie F. Coarelli, ‘L’urbs e il suburbio’, 6-7 en 12. Voor een weerlegging van Coarelli zie Dumser, *The Architecture of Maxentius*, 155-156 voetnoten 102-103.

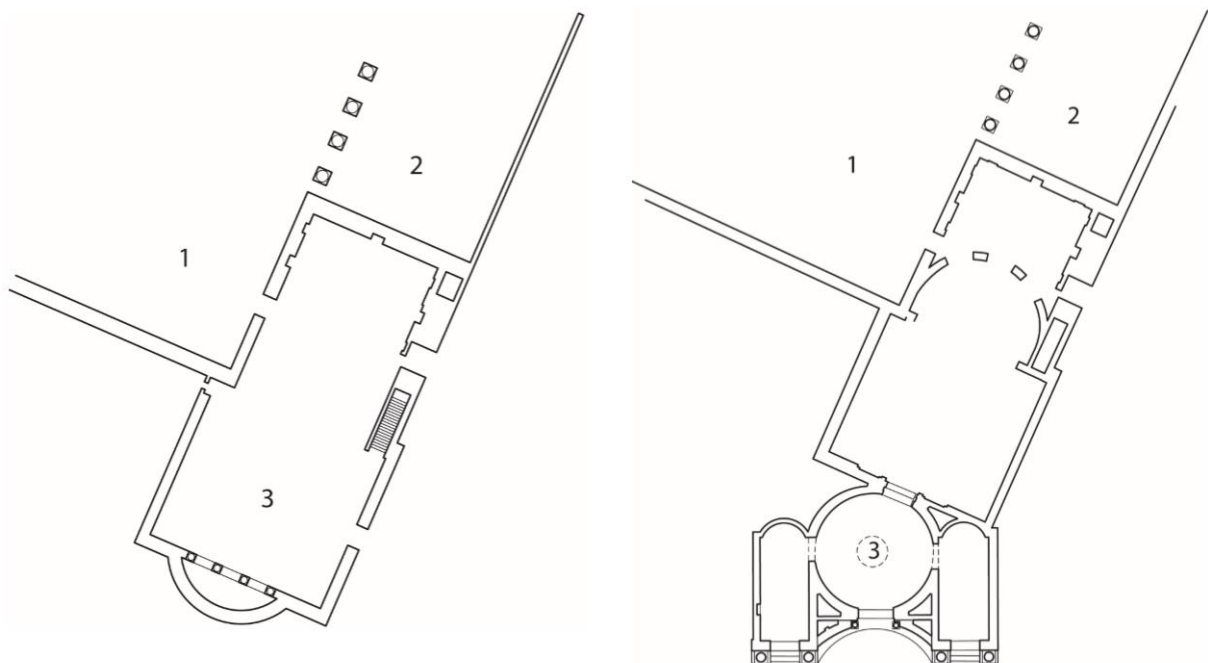
⁸⁵ Dumser, *The Architecture of Maxentius*, 140-142.

⁸⁶ Ibidem, 140-152.

⁸⁷ John M. Fabiano, *Roma, Auctrix imperii? Rome’s Role in Imperial Propaganda and Policy from 293 CE until 324 CE* (Masterthesis McMaster University, 2013) 72; en T.L. Heres, *Paries. A Proposal for a Dating System of Late-Antique Masonry Structures in Rome and Ostia* (Amsterdam 1982) 106.

Afb. 10: Zicht op het Forum Romanum vanaf de Palatijn naar de *Basilica Nova* (centrum boven) met links de *Via Sacra Rotunda* (met de groene deuren) (eigen foto).

Afb. 11: Reconstructie van het grondplan van de Via Sacra Rotunda, links toont het plan van de Severiaanse hal vóór Maxentius' aanbouw van de rotunda en rechts met de rotunda (3) en nieuw apsis aan de noordzijde (Tekening: Brian Doherty, bron: Gregory Kalas, *Restoration of the Roman Forum in Late Antiquity: Transforming Public Space* (2015) 64.

Afb. 12a: Follis, geslagen onder Maxentius. RIC VI 257, Rome, 310-311 n.Chr. Voorzijde: Hoofd van Valerius Romulus, opschrift: MP MAXENTIVS DIVO ROMVLO NV FILIO, Achterzijde: Rijk gedecoreerde tempel met koepel en twee licht geopende deuren, opschrift: AETERNAE MEMORIAE (bron: Met toestemming van wildwinds.com, ex-CNG).

Afb. 12b: Follis, geslagen door Maxentius. RIC VI 33, Ostia, 309-312 n.Chr. Voorzijde: Hoofd van Valerius Romulus, opschrift: IMP MAXENTIVS DIVO ROMVLO NV FILIO, Achterzijde: Hexastyle tempel met koepel en één licht geopende deur, opschrift: AETERNAE MEMORIAE (bron: Met toestemming van wildwinds.com, ex-CNG).

Afb. 12c: Follis, geslagen onder Maxentius. RIC VI 207, Rome, 310-311 n.Chr. Voorzijde: Hoofd van Valerius Romulus, opschrift: DIVO ROMVLO NV BIS CONS, Achterzijde: Tempel uitgevoerd in opus quadratum en met één licht geopende deur, opschrift: AETERNAE MEMORIAE (bron: Met toestemming van wildwinds.com, ex-CNG).

De Sacra Via Rotunda is op basis van een inscriptie, die enkel bekend is door twee zestiende-eeuwse schetsen van Pirro Ligorio en Onofrio Panvinio, lange tijd aan Constantijn toegekend. De twee opgetekende inscripties worden door beide mannen op de façade van de Rotunda geplaatst, maar verschillen aanzienlijk van elkaar. Waar Ligorio noteert: “IMP CAES CONSTANTIN(o) MAXIM TRIUMPH” en “PIUS FELIX AUGUSTUS”⁸⁸, noteert Panvinio enkel: “MAXIMO. . . ME” en “CONSTANTIN(o)”⁸⁹. Het verschil is zeer waarschijnlijk ontstaan doordat beiden enkel brokstukken aantroffen, mogelijk zelfs niet meer *in situ*, en Ligorio, die hierom bekend staat, een wat grotere vrijheid nam om de inscriptie zelf aan te vullen.⁹⁰ De naam van Constantijn komt wel bij beiden terug, wat een toe-eigening van Constantijn ondersteunt.

Ook een ogenschijnlijke secundaire bouwfase van de Rotunda, waarin de façade van een recht naar het, nu zo kenmerkende, concave model werd gewijzigd, lijkt op een toeëigening van Constantijn te wijzen. Deze verandering wordt echter niet uniform aan Constantijn toegewezen. Onder andere Dumser is van mening dat deze verandering nog tijdens de originele bouw, dus onder Maxentius, heeft plaatsgevonden. Zij beargumenteert dit door te wijzen op de grote overeenkomsten tussen het metselwerk van de concave façade en de rest van de Rotunda en op twee al tijdens de bouw dichtgezette ramen in de Rotunda, die door de oprichting van de concave façade hun functie verloren.⁹¹

Buiten deze gebouwen, die met vrij grote zekerheid aan Maxentius toe te wijzen zijn, bestaat er echter ook nog een andere groep gebouwen die van belang zijn voor dit onderzoek. Met name sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw bestaat namelijk van meerdere van Constantijns bouwwerken het vermoeden dat zij mogelijk oorspronkelijk door Maxentius zijn gebouwd of dat de bouw in ieder geval door hem is begonnen, maar dat zij later aan Constantijn toegewezen zijn. Het probleem met deze gebouwen is echter de beperkte aanwezigheid van bewijs.

Al in 1986 was het de Finse professor Klassieke Archeologie Margareta Steinby, die vraagtekens plaatste bij de datering – en dus toewijzing – van de op de Quirinaal gelegen *Thermae Constantinianae*, oftewel de Thermen van Constantijn. Hoewel ik dit bouwwerk in het vorige hoofdstuk nog als een van de prestaties van Constantijn noemde, wat door verschillende literaire bronnen als Aurelius Victor, Ammianus Marcellinus en de twee Regio catalogi ook wordt ondersteund, is dit gegeven niet zeker. Veel van de in dit complex aangetroffen baksteenstempels bleken, aldus Steinby, het zegel van Maxentius dragen. Dit heeft tot speculaties geleid over de

⁸⁸ P. Ligorio, *Cod. Vat. Lat.* 3439, f. 13.

⁸⁹ *Corpus Inscriptionum Latinarum* VI, 1147.

⁹⁰ Kalas, , *Restoration of the Roman Forum*, 63-64; en Marlowe, ‘Liberator Urbis Suae’, 214.

⁹¹ De ononderbroken originele decoratie van de muren op de plek van de dichtzettingen maakt het aannemelijk dat dit al tijdens de bouw gebeurde. De ramen waren in combinatie met de rechte façade wel functioneel, wat de wijziging naar een concave façade als oorzaak voor de dichtzetting aannemelijk maakt. Dumser, *The Architecture of Maxentius*, 128-130.

initiëring van de bouw van deze thermen.⁹² Zo zijn in navolging van Steinby ook onder andere de Zweedse historicus Mats Cullhed, de Nederlandse hoogleraar Oude Geschiedenis Olivier Hekster en de Amerikaanse kunsthistoricus Eric Varner van mening dat Maxentius de bouw van deze thermen startte en dat Constantijn hen enkel voltooide.⁹³

De Amerikaanse professor Oude Geschiedenis Mark Johnson meent dat het inderdaad mogelijk is dat Maxentius met de bouw is begonnen, maar wijst erop dat het evengoed mogelijk kan zijn dat de bakstenen al waren geproduceerd onder Maxentius en dat Constantijn deze bakstenen simpelweg heeft gebruikt voor de bouw omdat ze voorhanden waren.⁹⁴ Dit is een belangrijk punt van Johnson en eentje die door Dumser nog nadrukkelijker naar voren is gebracht. In tegenstelling tot oudere baksteenstempels, bevatten baksteenstempels uit de late derde en vierde eeuw namelijk niet de naam van de regerende keizer, namen van producenten of andere aanduidingen waardoor er een exacte datering aan kan worden verbonden. Vaak is een aanduiding van de producerende werkplaats de enige houvast die zij voor een datering kunnen bieden. Het is dan ook onwaarschijnlijk dat bij een wisseling van heerser de bestaande voorraad werd weggegooid of dat er direct nieuwe stempels werden gefabriceerd.⁹⁵ Het is dus beter om van tetrarchische baksteenstempels te spreken, zoals ik ook exact om deze reden, eerder in dit hoofdstuk heb gedaan.

Een tweede gebouw waarvan de toewijzing ter discussie is gesteld, is de Boog van Constantijn. Archeologisch onderzoek van deze boog in de jaren negentig leidde tot de ontdekking dat de boog op een fundering uit de tweede eeuw staat. De boog is hier echter scheef op geplaatst en steekt ook deels over, wat de archeologen Patrizio Pensabene en Clementina Panella heeft doen concluderen dat de boog van een latere datum dan de fundering is.⁹⁶ Zij hebben daarbij ook ontdekt dat de boog zelf niet in een keer is geconstrueerd. Dit concluderen zij uit de manier waarop de muren zijn uitgehakt om plaats te maken voor het Hadrianische fries en de bustes van keizers en goden in de zijpanelen.⁹⁷ Het gebruik van verschillende soorten wit marmer door elkaar heen wijst er verder op dat het hier om een onvoltooide boog uit de Late Oudheid gaat en niet uit de Klassieke Oudheid. Dit tezamen heeft verscheidene historici doen concluderen dat het waarschijnlijk Maxentius is geweest die met de bouw

⁹² Eva Margareta Steinby, 'L'industria laterizia di Roma nel tardo impero', in: Andrea Giardina (red.), *Società romana e impero tardoantico II* (Rome 1986) 142.

⁹³ Cullhed, *Conservator Urbis Suae*, 56; Olivier Hekster, 'The City of Rome in late imperial ideology: The Tetrarchs, Maxentius and Constantine', *Mediterraneo Antico* 2 (1999) 727; Eric R. Varner, *Mutilation and Transformation*, 217.

⁹⁴ Johnson, 'Architecture of Empire', 281.

⁹⁵ Dumser, *The Architecture of Maxentius*, 23-28.

⁹⁶ Sabina Zeggio, 'La realizzazione delle fondazioni' in: Patrizio Pensabene en C. Panella (red.), *Arco di Costantino tra archeologia e archeometria* (Rome 1999) 123-127.

⁹⁷ Ross R. Holloway, *Constantine and Rome* (New Haven 2004) 50-52. Voor de uitgebreide bevindingen van het archeologisch onderzoek aan de Boog van Constantijn zie: Patrizio Pensabene en C. Panella (red.), *Arco di Costantino tra archeologia e archeometria* (Rome 1999).

van de boog startte, mogelijk ter ere van zijn overwinningen op Galerius en Licinius of de in 314 geplande *ludi saeculares*.⁹⁸

Eerder restauratiewerk aan de Boog van Constantijn in de jaren tachtig heeft ook een aanwijzing opgeleverd dat de, oorspronkelijk Nero voorstellende, Colossus nabij de boog mogelijk door een aanhanger of hoge ambtenaar van Maxentius met de naam L. Cornelius Fortunatianus, aan Maxentius' zoon Romulus was gewijd. Aan de binnenzijde van de attiek van de Boog van Constantijn werden namelijk hergebruikte stenen gevonden die fragmenten van een enorme inscriptie bevatten, die hiervan getuigden en ooit de Colossus gesierd moeten hebben.⁹⁹ Hierbij moet wel worden aangemerkt dat, hoewel het bestaan van deze inscriptie vrij algemeen geaccepteerd wordt, deze ontdekking nooit officieel gepubliceerd is.¹⁰⁰

Archeologisch werk in de jaren zeventig nabij het Lateraan heeft ook op deze bij uitstek Constantijnse locatie mogelijk aanwijzingen gevonden voor bouwwerkzaamheden van Maxentius. Archeologen ontdekten de resten van een Laat Antieke domus, die zij enkel op basis van een tekst van Optatus van Milevis, als de *domus Faustae* identificeerden.¹⁰¹ Tijdens de opgraving werd een gang gevonden, die bedekt was met fresco's met daarop enorme figuren in processie. De fresco's bleken van later dato dan de gang en mede op basis van de aanname dat het hier de *domus Faustae* betrof, werden de figuren als familie van Constantijn geïdentificeerd. De gang zelf werd, op basis van overeenkomsten in de stijl van het metselwerk met andere gebouwen van Maxentius, aan een Maxentische renovatie van deze domus toegeschreven.¹⁰² Deze conclusie wordt echter niet verder door ander bewijs ondersteund en de complexiteit van de stratigrafie op deze locatie bemoeilijkt verdere identificatie en datering van zowel de gang als de fresco's.¹⁰³

⁹⁸ Ibidem; en Jonathan Bardill, *Constantine. Divine Emperor of the Christian Golden Age* (Cambridge 2012) 99; en Stephenson, *Constantine*, 152.

⁹⁹ Simon Corcoran, 'Maxentius: A Roman Emperor in Rome', *Antiquité Tardive* 25 (2017) 68-69 (en n.118).

¹⁰⁰ Deze vondst werd door Adriano La Regina gepresenteerd op de negende Incontro di Studio sull'Archeologia Laziale conferentie in 1987. Het bestaan wordt door geaccepteerd door onder andere Simon Corcoran, John Curran en Paul Stephenson. Dumser waarschuwt echter dat gezien de fragmentarische staat van de inscriptie, publicatie noodzakelijk is om tot een overtuigende reconstructie te komen, waaruit conclusies kunnen worden getrokken. Corcoran, 'Maxentius', 68; John Curran, *Pagan City and Christian Capital: Rome in the Fourth Century* (Oxford 2000) 61-62; Stephenson, *Constantine*, 151; en Dumser, *The Architecture of Maxentius*, 276-277 (n. 203).

¹⁰¹ Optatus Milevitanus, *Adversus Donatistas*, I.23; De vermelding in Optatus van een "domus Faustae in Laterano" als hij decennia later schrijft over de locatie van de synode, die in 313 in Rome werd gehouden, is echter te summier om deze identificatie te ondersteunen.

¹⁰² Susanna McFadden, 'A Constantinian Image Program in Rome rediscovered: The Late Antique Megalographia from the so-called "Domus Faustae"', *Memoirs of the American Academy in Rome*, Vol. 58 (2013) 83-84 en 90. Zowel Mats Cullhed als Eric Varner accepteren zowel de identificatie van de gang als deel van de domus faustae en de toewijzing aan Maxentius. Zie: Cullhed, *Conservator Urbis Suae*, 56; en Varner, *Mutilation and Transformation*, 217, n.26.

¹⁰³ McFadden, 'A Constantinian Image Program in Rome rediscovered', 90, n.33; en Paolo Liverani, 'Dalle "Aedes Laterani" al patriarcio Lateranense', in: *Rivista di Archeologica Christiana* 75 (1999) 525-526.

Buiten deze bouwwerken bestaan er meer bouwwerken in Rome die mogelijk door Maxentius zijn opgericht, zoals de zogenaamde ‘Tempel van Minerva Medica’ in de *Horti Liciniani*¹⁰⁴, de *statio municipiorum*¹⁰⁵ en een hal met apsis in het Sessoriaanse paleis, die volgens Krautheimer door Maxentius óf door Constantijn gebouwd.¹⁰⁶ Van deze gebouwen bestaat echter niet het vermoeden dat ze door Constantijn zijn toegeëigend, waardoor ik ze hier verder buiten beschouwing zal laten.

Hoe lastig het kan zijn om te bewijzen dat een gebouw door een specifieke bouwheer is opgericht, blijkt ook bij de op het Forum Boarium staande janusboog, die ook als *Arcus Divi Constantini* bekend staat. In 2010 stelde Marlowe nog dat zij aan de tot dan toe bekende lijst van ‘door Constantijn toegeëigende gebouwen van Maxentius’ dit bouwwerk wilde toevoegen.¹⁰⁷ Haar motivatie zou volgen in een artikel dat echter tot op heden niet is verschenen. De ontdekking in 2017 van een tijdens de bouw van de boog hergebruikt stuk marmer heeft echter een aanwijzing opgeleverd dat de boog mogelijk pas na 337 is opgericht (afbeelding 13).¹⁰⁸ Het blok bevat een inscriptie waarvan het begin van de eerste drie regels te lezen is en luidt: “DOMINO·N(ostro)...., FLAVIUS·VA(lerius)...., CONSTANT(.....).¹⁰⁹ Delen van deze formulering zijn vaker te zien bij standbeelden opgedragen aan Constantijn dan Constantius I en een combinatie van deze elementen zoals in deze inscriptie is enkel bekend van Constantijn, wat de onderzoekers doet concluderen dat het waarschijnlijker is dat het om een standbeeld gewijd aan Constantijn ging en dus pas na diens dood in 337 hergebruikt zal zijn.¹¹⁰ Het deel van de inscriptie dat nu bekend is, biedt echter geen uitsluit. Als het om een standbeeld van Constantius I gaat, kan het al na 307 hergebruikt zijn, wat een oprichting onder Maxentius dus niet uitsluit. Dit voorbeeld dient als een duidelijke waarschuwing dat, hoewel we op basis van secundair bewijs de meest waarschijnlijke opdrachtgever van een bouwwerk kunnen identificeren, dit helaas geen zekerheid biedt.

Dat Constantijn zich meerdere gebouwen van Maxentius heeft toegeëigend is reeds geruime tijd bekend, maar zoals ik heb laten zien is de omvang van deze toeëigening onderkend. Dit beeld is niet enkel door bewuste pogingen van Constantijn ontstaan, maar ook doordat historici, zowel in het verleden als heden, geneigd zijn geweest om deze gebouwen – misschien wel te – eenvoudig aan Constantijn toe te wijzen. Bewijs dat niet als sluitend kan worden gezien, zoals baksteenstempels in deze periode en antieke literatuur, is wel als dusdanig gebruikt. Dat op basis van gebrekkig bewijs

¹⁰⁴ Hekster, ‘The city of Rome in late imperial ideology: The Tetrarchs, Maxentius, and Constantine’, *Med Ant II* vol.2 (1999) 12.

¹⁰⁵ Heres, *Paries*, 106, 222 en 352.

¹⁰⁶ Krautheimer, *Rome. Profile of a City*, 8. En zie ook: Olivier Hekster, ‘The city of Rome’, 12.

¹⁰⁷ Marlowe, ‘Liberator Urbis Suae’, 204.

¹⁰⁸ Pedro Mateos, Antonio Pizzo en Ángel Ventura, ‘Arcus Divi Constantini: An Architectural Analysis and Chronological Proposal for the Arch of Janus in the Forum Boarium in Rome’, *The Journal of Roman Studies* 107 (2017) 237-274.

¹⁰⁹ Mateos e.a., ‘Arcus Divi Constantini’, 256.

¹¹⁰ *Ibidem*, 256-259.

harde uitspraken over het bouwheerschap van verscheidene bouwwerken zijn gedaan, maakt het ook noodzakelijk opnieuw naar een andere verdiensten van Constantijn te kijken. Was Constantijn wel de eerste die de christenen begunstigde door kerkgoederen aan hen te restitueren en christelijke basilica's ten behoeve van hen op te richten? In het volgende hoofdstuk ga ik laten zien dat ook in deze gevallen het goed mogelijk is dat Maxentius al op Constantijn vooruitliep.

Afb. 13: Locatie van de inscriptie in de janusboog op het Forum Boarium in de noordoostelijke pilaar, aan de oostzijde (bron: Mateos, e.a., 'Arcus Divi Constantini', 255).

Hoofdstuk 3:

Maxentius en de Christenen

Het belangrijkste keerpunt onder Constantijn – en daarmee ook de grootste reden van zijn faam – is zijn ogenschijnlijke bekering tot het Christendom en de begunstiging van de Christenen in het Romeinse Rijk, wat ook wel met de ‘christelijke wending’ wordt aangeduid. Met name de christelijk bisschop en auteur Eusebius heeft in de creatie van dit beeld een cruciale rol gespeeld. Hij schildert in zijn werken, de *Historia Ecclestica (HE)* en de *Vita Constantini (VC)*, Maxentius af als een kwaadaardige, losbandige en met name onchristelijke tiran.¹¹¹ Constantijn wordt daarentegen geportretteerd als de ‘goede’ keizer, die vlak voor de Slag bij de Milvische brug een visioen zou hebben gehad waarin hem duidelijk was gemaakt dat de Christelijke god aan zijn zijde stond.¹¹² Om te kunnen ontdekken in hoeverre dit beeld met de werkelijkheid overeenkomt, geef ik eerst een nadere beschrijving van het werk van Eusebius. Vervolgens ga ik kijken of het mogelijk is om handelingen van Maxentius vast te stellen, zoals de oprichting van christelijke gebouwen, die mogelijk een andere kijk op Maxentius’ houding ten aanzien van het christendom kunnen bieden.

De informatie die Eusebius over Constantijn en Maxentius biedt, kan niet zonder meer als waarheid worden aangenomen. Zo merkte Jan Willem Drijvers al op dat Eusebius in de *VC* het visioen van Constantijn uitgebreid beschrijft, maar niet aangeeft waar en wanneer het plaatsvond.¹¹³ Het opvallendste is echter de gedetailleerdheid van Eusebius’ beschrijving van de gebeurtenissen rondom het visioen, terwijl hij de *VC* pas circa twee decennia na deze gebeurtenissen beschreef.¹¹⁴ Dit is des te opvallender aangezien hij in zijn vroegere werk, de *HE* – waarvan de laatste versie waarschijnlijk in 325 was verschenen¹¹⁵ – dit verhaal over het visioen niet verteld. Het verschilt ook duidelijk van Lactantius’ versie van deze gebeurtenis.¹¹⁶ Mogelijk had Eusebius pas zeer laat meer informatie over de gebeurtenissen in het westen gekregen; hij was bisschop in Caesarea en ontmoette Constantijn pas voor het eerst in 325.¹¹⁷ Het is echter ook goed mogelijk dat het verhaal, zoals beschreven in de *VC*, de versie weergeeft zoals Constantijn het zelf graag herinnerd wilde zien worden.¹¹⁸ Eusebius vermeldt in

¹¹¹ Eusebius, *HE*, 8.14.2-6 en 8.14.16-17, vert. Fahner, *Eusebius’ kerkgeschiedenis*, 369-370 en 372-373; Eusebius, *VC*, 1.33-36.

¹¹² Eusebius, *VC*, 1.27-29.

¹¹³ Ibidem; Jan Willem Drijvers, ‘Eusebius’ *Vita Constantini* and the Construction of the Image of Maxentius’, in: Hagit Amirav en Bas ter Haar Romeny red., *From Rome to Constantinople: Essays in Honor of Averil Cameron* (Leuven 2007) 12.

¹¹⁴ Resp. in 337 n.Chr. Raymond van Dam, ‘The Sources for our Sources’, in: A. Edward Sicienski red., *Constantine: Religious Fait hand Imperial Policy* (Londen 2017) 68.

¹¹⁵ Fahner, *Eusebius’ kerkgeschiedenis*, 23 en 34.

¹¹⁶ Lactantius, ;Drijvers, ‘Eusebius’ *Vita Constantini*’, 12.

¹¹⁷ Raymond van Dam, *Remembering Constantine at the Milvian Bridge* (Cambridge 2011) 57 en 62.

¹¹⁸ Dit is o.a. door Raymond van Dam en Jan Willem Drijvers geopperd. Zie: Van Dam, ‘The Sources for our Sources’, 71; en Drijvers, ‘Eusebius’ *Vita Constantini*’,13.

de *VC* immers dat hij het verhaal kent, omdat Constantijn het hem zelf verteld en bezworen heeft.¹¹⁹ Dit komt ook beter overeen met Raymond van Dams conclusie dat Eusebius al in 315 de *HE* reviseerde die hij in 313/314 had geschreven, omdat hij juist al in deze periode meer informatie over de gebeurtenissen in het westen had gekregen.¹²⁰ Deze informatie omvatte verschillende details van Maxentius' bewind wat het toch minstens opvallend maakt dat hij niks verteld over het visioen.

De beschrijving die Eusebius van Maxentius in de *HE* en *VC* geeft is niet alleen ronduit boosaardig, maar ook enigszins ambigu te noemen. Volgens Eusebius zou Maxentius in eerste instantie na zijn verheffing tot keizer gedaan hebben "alsof hij ook ons [het christelijke] geloof aanhing om het volk van de Romeinen te behagen en te vleien; beval hij zijn onderdanen om op te houden met het vervolgen van de christenen; door zich zo vroom voor te stellen leek hij een veel gematigder en vriendelijker heerser dan zijn voorgangers. Maar wat men ook van hem gehoopt mocht hebben, in zijn handelingen gedroeg hij zich heel anders."¹²¹ Eusebius schrijft ook nog dat Maxentius zich schunnig en losbandig gedroeg, omdat hij vrouwen weghaalde bij hun wettige echtgenoten om ze te misbruiken en vervolgens weer naar huis te sturen.¹²² Hij vermeldt hier expliciet bij dat Maxentius' dergelijke dingen niet uithaalde bij gewone en onaanzienlijke mensen, maar dat hij op deze manier juist de meest vooraanstaande en eerbiedwaardige leden van de senaat wilde beledigen. Direct hierna schrijft hij echter dat zo *iedereen* in angst voor hem leefde, zonder een specifieke handeling van Maxentius te noemen, die gericht was tegen het gewone volk.¹²³ Wel rekent Eusebius het Maxentius aan dat diens soldaten na een, volgens Eusebius 'onbetekenend voorval', een groot aantal mensen van het Romeinse volk had gedood.¹²⁴ Zosimus vermeldt echter dat het hier ging om de geëscaleerde reactie van soldaten nadat een van de soldaten, nadat hij godslasteringen had geuit, door een menigte was aangevallen en vermoord en dat het Maxentius was die de soldaten weer tot kalmte wist te manen.¹²⁵

Eusebius beschrijving van Maxentius' handelen neemt zelfs regelmatig de vorm van oncontroleerbare laster aan; zo zou hij bijvoorbeeld zwangere vrouwen opensnijden en de ingewanden van pasgeboren baby's onderzoeken om zo demonen aan te roepen en door middel van magie zijn vijanden te bezweren.¹²⁶ Ondanks deze extreme beschuldigingen, noemt Eusebius Maxentius echter niet als

¹¹⁹ Eusebius, *VC*, 1.28.

¹²⁰ Van Dam, 'The Sources for our Sources', 62-64.

¹²¹ Eusebius, *HE*, 8.14.1., vert. Fahner, *Eusebius' kerkgeschiedenis*, 369.

¹²² Het betreft hier zeer waarschijnlijk een zogenaamde topos. Andere 'slechte' keizers die hiervan zijn beschuldigd, zijn o.a. Nero, Caligula en Licinius. Suetonius, *De vita Caesarum*, Divus Nero, 28; Cassius Dio, *Historia Romana*, LIX.28.8, vert. Earnest Cary, *Dio Cassius: Roman History, Vol. VII, Books 56-60 (Loeb Classical Library 175)*, (Cambridge, Massachusetts 1924) 355-358; en Eusebius, *HE*, 10.8.13, vert. Fahner, *Eusebius' kerkgeschiedenis*, 440.

¹²³ Eusebius, *HE*, 8.14.2-3.; vert. Fahner, *Eusebius' kerkgeschiedenis*, 369-370.

¹²⁴ Eusebius, *HE*, 8.14.3.; vert. Fahner, *Eusebius' kerkgeschiedenis*, 370.

¹²⁵ Zosimus, *Historia Nova*, 2.13; vert. Ronald T. Ridley, *Zosimus, New History. A Translation with Commentary*, (Canberra 1982) 30.

¹²⁶ Eusebius, *HE*, 8.14.5.; vert. Fahner, *Eusebius' kerkgeschiedenis*, 370.

christenvervolger! Hij wordt in de *HE* er wel van beschuldigd een christenvrouw te hebben willen onteren, die er echter voor koos liever zelfmoord te plegen.¹²⁷ Er is echter geen enkele aanwijzing dat het Maxentius uitmaakte welk geloof zij aanhing. Het betrof hier de vrouw van een Romeinse prefect, wat past bij de al eerder beschreven neiging achter vrouwen van hooggeplaatste romeinen aan te zitten en daarbij laat het zien dat het christendom dus ook al ten tijde van Maxentius onder de Romeinse elite aanhangers had.

Ondanks de duidelijk anti-Maxentiaanse toon in Eusebius' werken is dezelfde passage, waarin hij Maxentius beschuldigt van zich huichelachtig als christen voordoen, door een aantal historici juist aangegrepen om te poneren dat Maxentius niet alleen tolerant was ten opzichte van de christenen, maar juist zelf christelijk was. Deze stelling werd voor het eerst al in 1968 verdedigd door de Belgische historicus Daniel de Decker en heeft meer recentelijk navolging gekregen van Ramiro Donciu.¹²⁸ Het is echter zeer lastig om Eusebius' bedoelingen met deze passage te achterhalen. Zo is het net zo goed mogelijk dat Maxentius een meer henotheïstisch geloof aanhing of neoplatoonse opvattingen had, die door christenen in eerste instantie abusievelijk voor een christelijke geloofsovertuiging waren aangezien.¹²⁹ Zowel De Decker als Donciu beargumenteren dat Maxentius oprecht christelijk moet zijn geweest door de passage van Eusebius te combineren met een passage van Lactantius. Volgens Lactantius had Maxentius zowel Galerius als zijn vader Maximianus de *adoratio* geweigerd.¹³⁰ De Decker en Donciu verklaren Maxentius' weigering door te stellen dat de aanbidding van een ander dan de christelijke god, gelijk zou staan aan het afzweren van zijn christelijke geloof. Alleen een oprecht christen zou zo'n vrome daad vertonen, terwijl hij wist dat het hem de troonsopvolging kon en zou kosten.¹³¹ Meerdere historici hebben er echter op gewezen dat onder romeinen er traditioneel een afkeer van de *adoratio* bestond en het is ook niet logisch dat de anti-Maxentius gezinde christelijke auteur Lactantius zo'n daad van opofferingsgezindheid en strenge religiositeit zou beschrijven van een persoon die hij verder zwart maakt. Het beeld van een streng christelijke Maxentius valt daarbij ook nauwelijks te rijmen met zijn latere handelingen, te weten: het restaureren van pagane tempels, het afbeelden van pagane goden op zijn munten en het vergoddelijken van zijn zoon na diens overlijden.¹³²

Donciu wijst er verder ook nog op dat Maxentius' moeder Eutropia, net als Constantijns moeder Helena, in haar latere jaren naar het Midden-Oosten afreisde om daar christelijke gemeenschappen te bezoeken en kerken te stichten. Constantijn noemt haar in circa 326 in een brief aan bisschoppen in

¹²⁷ Eusebius, *HE*, 8.4.16-17; vert. Fahner, *Eusebius' kerkgeschiedenis*, 372-373.

¹²⁸ D. de Decker, 'La politique religieuse de Maxence', *Byzantion* 38 (1968) 472-562, m.n. 485; en Ramiro Donciu, *L'Empereur Maxence* (Bari 2012) 54-55.

¹²⁹ Bernhard Kriegbaum, 'Die Religionspolitik des Kaisers Maxentius', *Archivum Historiae Pontificae* 30 (1992) 20-21.

¹³⁰ Lactantius: *De Mortibus Persecutorum*, 18.9., vert. J.L.Creed red., *Lactantius, De mortibus persecutorum, edited and translated* (Oxford 1984) 28-29.

¹³¹ De Decker, 'La politique religieuse de Maxence', 492-496; en Donciu, *L'Empereur Maxence*, 56-57.

¹³² Kriegbaum, 'Die Religionspolitik des Kaisers Maxentius', 18-19.

Palestina zelfs een “goede gelovige”¹³³, een beschrijving die volgens Donciu enkel werd gegeven van mensen die al zeer lang gelovig waren. Dit doet hem concluderen dat Eutropia, zelf afkomstig uit Syrië, van origine christelijk was en haar geloof aan haar zoon had doorgegeven.¹³⁴ Het is echter ook goed mogelijk dat Eutropia pas na 312, onder het keizerschap van Constantijn, zo niet uit geloofsovertuiging dan wel vanwege meer praktische redenen, tot het christelijke geloof is overgegaan. Constantijn noemt haar immers pas ruim 10 jaar later “goede gelovige”, wat haar genoeg tijd moet hebben gegeven – zelfs als zij pas na 312 was bekeerd – om zich als een goede gelovige te bewijzen.

Hoewel het dus onwaarschijnlijk is dat Maxentius christelijk was, kunnen we wel met zekerheid stellen dat hij meer dan enkel *de facto* tolerant was ten opzichte van het christendom.¹³⁵ Dit is terug te zien in het tolerantie edict dat hij in 308 liet uitvaardigen.¹³⁶ Dat het hier wel degelijk een edict betreft en niet enkel stilzwijgende tolerantie – waarvoor een interne opdracht aan zijn ambtenaren zou volstaan – blijkt uit Eusebius vermelding dat “Maxentius zijn **onderdanen bevolen** heeft de christenvervolgingen te beëindigen”. Daarbij meldt Eusebius ook dat Maxentius “zich zo op huichelachtige wijze vroom voordeed in vergelijking tot eerdere heersers”, wat erop lijkt te wijzen dat de andere keizers nog geen vergelijkbaar edict hadden uitgevaardigd.¹³⁷ Maxentius’ edict wordt in de meeste literatuur echter in het geheel niet vermeld of enkel voorgesteld als een poging om het tolerantie edict van Galerius uit 311, te evenaren. Hiertegen spreken dus echter de verklaring van Eusebius, die het duidelijk maakt dat het hier om het initiatief van Maxentius gaat, en de datering van het edict van Galerius. Op dat moment was Maxentius’ hoop op erkenning door de andere tetrarchen al lang vervlogen en zal hij zich weinig meer hebben aangetrokken van wetgeving die door hen werd ingesteld.¹³⁸

Timothy Barnes is echter van mening dat Constantijn nog vroeger, namelijk al in 306, religieuze vrijheid aan de christenen schonk en kerkgoederen restitueerde aan de christelijke gemeenschap.¹³⁹

¹³³ Eusebius, *Vita Constantini*, 3.52., vert. Jeroom Muylle, *Uit het leven van keizer Constantinus* (Gent 1999).

¹³⁴ Donciu, *L’Empereur Maxence*, 55-56.

¹³⁵ Voor de stelling dat Maxentius’ enkel *de facto* tolerant was t.o.v. de christenen, zie o.a. Noel Lenski. Opvallend is dat hij een bladzijde verder wel van een wet spreekt. Noel Lenski, ‘The Significance of the Edict of Milan’, in: Edward Sicienski red., *Constantine: Religious Faith and Imperial Policy* (Abingdon en New York 2017) 30-31.

¹³⁶ Bernhard Kriegbaum, ‘Die Religionspolitik des Kaisers Maxentius’, *Archivum Historiae Pontificae* 30 (Vaticaanstad 1992) 27-31.

¹³⁷ Eusebius, *HE*, 8.14.1, vert. Fahner, *Eusebius’ kerkgeschiedenis*, 369; Bernhard Kriegbaum, ‘Die Religionspolitik des Kaisers Maxentius’, *Archivum Historiae Pontificae* 30 (Vaticaanstad 1992) 22, 25.

¹³⁸ Bernhard Kriegbaum, ‘Die Religionspolitik des Kaisers Maxentius’, *Archivum Historiae Pontificae* 30 (Vaticaanstad 1992) 27.

¹³⁹ Barnes, *Constantine. Dynasty*, 67-68; Timothy Barnes, *Constantine and Eusebius* (Cambridge, Massachusetts 1981) 28 en 298 voetnoot 1.

Noel Lenski heeft echter laten zien dat hier geen bewijs voor bestaat. De twee antieke bronnen die waarop Barnes zich baseert, vermelden namelijk:

The first act of Constantine Augustus on assuming imperial power was to restore the Christians to their worship and their God. This was the first measure by which he sanctioned the restoration of the holy religion.¹⁴⁰

En:

Constantine expiated the horrific crime of the others by restoring justice, which had been overturned and subverted.¹⁴¹

Lenski heeft gelijk als hij opmerkt dat Constantijn hier wel de christenen tolerantie schenkt, maar dat niet gesproken wordt van religieuze vrijheid en al helemaal niet van de restitutie van kerkgoederen.¹⁴²

Als het grote keerpunt in het beleid van de keizers ten opzichte van de christenen wordt echter niet het Tolerantie Edict van Galerius uit 311, maar het zogenaamde ‘Edict van Milaan’ gezien dat in 313 door Constantijn en Licinius zou zijn uitgevaardigd. Deze voorstelling van zaken berust echter op twee aannames. De eerste is dat er daadwerkelijk een ‘Edict van Milaan’ heeft bestaan. Dit is echter niet onomstreden.¹⁴³ Mogelijk betrof het hier enkel een lokale uitwerking van het beleid. Constantijn en Licinius ontmoetten elkaar wel in 313 in Milaan en spraken af dat Licinius aan de christenen in zijn delen van het Romeinse Rijk ook het recht op teruggave van kerkeigendommen zou geven die de Christenen in het westen al hadden verkregen. Deze beslissing betrof echter geen edict, maar refereert enkel naar een overgeleverde brief die Licinius naar de gouverneurs van de oostelijke provincies stuurde waarin hij duidelijk maakt dat hij Constantijn had gesproken en er een gezamenlijk beleid was afgesproken aangaande de wettelijke status van de christenen en de teruggave van kerkgoederen. Er wordt in dit document echter nergens verwezen naar enig edict dat door Constantijn en Licinius gezamenlijk of door Licinius alleen zou zijn uitgevaardigd.¹⁴⁴

Ten tweede wordt aangenomen dat er eerder geen restitutie kerkgoederen aan de christelijke gemeenschap heeft plaatsgevonden. Bernhard Kriegbaum heeft in zijn studie uit 1992 er echter op gewezen dat het zeer aannemelijk is dat Maxentius de andere keizers zelfs nog verder vooruit was en tezamen met zijn Tolerantie-Edict, of middels een tweede edict dat hij voor 309 had uitgevaardigd,

¹⁴⁰ Lactantius, *DMP*, 24.9, vert. Creed, *Lactantius*, 39.

¹⁴¹ Lactantius, *Institutiones Divinae*, 1.1.13, vert. William Fletcher, *Divine Institutes*, in: Alexander Roberts, James Donaldson en A. Cleveland Coxe. red., *The Ante-Nicene Fathers* Vol. 7 (Buffalo 1886) via: https://en.wikisource.org/wiki/Ante-Nicene_Fathers/Volume_VII/Lactantius/The_Divine_Institutes/Book_I/Chap._I (geraadpleegd op 25 februari 2019).

¹⁴² Lenski, ‘The Significance of the Edict of Milan’, 30.

¹⁴³ Noel Lenski is van mening dat het ‘Edict van Milaan’ wel degelijk heeft bestaan, maar o.a. Otto Seeck en Timothy Barnes zijn daarentegen er van overtuigd dat het enkel een lokale uitwerking van reeds bestaand beleid was. Lenski, ‘The Significance of the Edict of Milan’, 29. Otto Seeck, ‘Das sogenannte Edikt von Mailand’, *Zeitschrift für Kirchengeschichte* vol.12 (1891) 381-386; Barnes, *Constantine. Dynasty*, 93-97.

¹⁴⁴ Barnes, *Constantine. Dynasty*, 95-97.

ook de teruggave van kerkbezittingen aan de christenen had verordend.¹⁴⁵ Als Optatus de verkiezing rond 309 van de Afrikaanse bisschop Caecilianus beschrijft, vermeldt hij namelijk dat deze bisschop weer in het bezit van zijn basiliek is, die hoogstwaarschijnlijk, net als in andere Afrikaanse steden, eerder door de staat in beslag was genomen.¹⁴⁶ In de praktijk zou het echter nog enige tijd duren voordat deze goederen overal daadwerkelijk werden teruggegeven. Onder de christenen was namelijk strijd uitgebroken over de juiste christelijke leer. Deze strijd liep zelfs zo hoog op dat Maxentius zich genoodzaakt had gezien in te grijpen. Hij verbande in 308 de bisschop van Rome, Marcellus, evenals diens opvolger Eusebius en zijn tegenstander Heraclius. Pas in 311 trad Miltiades aan als de nieuwe bisschop van Rome.¹⁴⁷

Doordat Constantijns ‘bekering’ vaak door Christenen als zo’n definiërend moment wordt gezien, heeft onderzoek naar Constantijn lange tijd vanuit een christelijk perspectief plaatsgevonden. Constantijn zou bij de keuze voor de locatie van de bouw van kerken dan ook enkel christelijke motieven hebben gehad. Dit beeld is onder andere terug te zien bij Krautheimer, die voor de reden waarom Constantijn geen kerken in het centrum liet bouwen dan ook enkel naar een externe factor zoekt en die vindt in de vorm van de romeinse elite. Zij zouden nog grotendeels de pagane religies hebben aangehangen en het niet geaccepteerd hebben als er kerken in het pagane centrum van de stad werden geplaatst.¹⁴⁸

In de eerste helft van de vierde eeuw vond een overgang van het gebruik van huiskerken voor christelijke erediensten naar de meer publieke christelijke basilica’s plaats.¹⁴⁹ Over het algemeen wordt aangenomen dat deze overgang onder Constantijn – in samenhang met zijn begunstiging van het christendom – plaatsvond.¹⁵⁰ Dit is echter niet onomstreden. Verscheidene historici zijn van mening dat deze overgang namelijk mogelijk al onder Maxentius plaatsvond.¹⁵¹ Dit zou ook gezien zijn op zijn minst als tolerant te bestempelen houding, die blijkt uit de antieke literatuur, zeker niet ondenkbaar zijn.¹⁵² Met name de datering van de *Basilica Apostolorum* aan de Via Appia roept vraagtekens op. In

¹⁴⁵ Kriegbaum, ‘Die Religionspolitik’, 44-46.

¹⁴⁶ Optatus Milevitanus, *Adversus Donatistas*, I.19; Kriegbaum, ‘Die Religionspolitik’, 26.

¹⁴⁷ *Chronograaf van 354*, Mommsen red., *MHG. Chronica Minora*, 148; en Damasus, Epigrammata 48, 18 (=ILCV 962, 963), Anonius Ferrua red., *Epigrammata Damasiana. Recensuit et adnotavit* (Vaticaanstad 1942) 129-136.

¹⁴⁸ Richard Krautheimer, *Rome. Profile of a City, 312-1308* (New Jersey 1980) 30-31.

¹⁴⁹ Krautheimer, *Rome. Profile of a City*, 18-20.

¹⁵⁰ L. Michael White, *The Social Origins of Christian Architecture* (1990) 18; J.B. Ward-Perkins, ‘Constantine and the Origins of the Christian Basilica’, *Papers of the British School at Rome*, Vol. 22 (1954) 77-81; De Blaauw, ‘Constantijn als kerkenbouwer’, 94-96; Krautheimer, *Rome. Profile of a City*, 20.

¹⁵¹ E. Jastrzębowska, en ‘S. Sebastiano, la più antica basilica cristiana di Roma’ in: F. Guidobaldi en A. Guidobaldi (red.), *Ecclesiae urbis. Atti del congresso internazionale di studi sulle chiese di Roma (IV-X secolo)*, Roma, 4-10 settembre 2000. (Vaticaanstad 2002) 1141-1155; Stephenson, *Constantine*, 149; Krautheimer houdt de optie voorzichtig open: zie voet 142.

¹⁵² Zoals eerder betoogt op bladzijde 34 en 35.

tegenstelling tot andere christelijke basilica's wordt van deze basilica namelijk geen stichtingsdatum en/of stichter vermeldt in de *Liber Pontificalis*.

Het was, wederom, Krautheimer, die al in de jaren zeventig de eerste aanzet tot deze discussie gaf. Het viel hem tijdens zijn uitgebreide studie naar christelijke basilica's in Rome op dat er verscheidene architectonische gelijkenissen bestonden tussen de *Basilica Apostolorum* en het schuin aan de overkant van de Via Appia gelegen complex van Maxentius (afbeelding 14). Zo wees hij naar het gebruik in beide bouwwerken van elliptisch gevormde raambogen en naar het vergelijkbare metselwerk.¹⁵³ Later heeft Jürgen Rasch echter vrij overtuigend aangetoond dat de elliptische vorm van de raambogen in het complex van Maxentius waarschijnlijk enkel uit praktische overwegingen was ontstaan en dat de elliptische vorm van de raambogen in het deambulatorium van de *Basilica Apostolorum* slechts marginale afwijkingen van de gangbare rondboogvorm vormde.¹⁵⁴ Ook de gelijkenis van het metselwerk hoeft niet noodzakelijkerwijs op een gelijktijdige bouw van het complex van Maxentius en de *Basilica Apostolorum* te wijzen. Gezien hun nabijheid is het immers niet ondenkbaar dat dezelfde werkplaats en werklui voor de bouw zijn gebruikt.¹⁵⁵

Hoewel een aantal historici op basis van Maxentius' tolerante houding ten aanzien van de christenen, het opvallende zwijgen van de *Liber Pontificalis* en Krautheimers vonden de mogelijkheid openhielden dat met de bouw van de basilica mogelijk al voor Constantijn was begonnen¹⁵⁶, heeft de Poolse kunsthistorica Elżbieta Jastrzębowska, in 1983 en opnieuw in 2002 betoogd, dat met de bouw van de *Basilica Apostolorum* wel degelijk al onder Maxentius was gestart.¹⁵⁷

Op de locatie van de *Basilica Apostolorum* bestond al sinds de eerste eeuw na Christus een catacumbas-grafcomplex, dat vanaf halverwege de derde eeuw ook al door christenen werd gebruikt. In deze periode werd een Triklia, een overdekte ruimte met porticus, op het complex gebouwd en volgens overlevering werden rond het jaar 258 ook de lichamen van de apostelen Petrus en Paulus naar dit grafcomplex overgebracht.¹⁵⁸ Ten tijde van Maxentius' bewind bloeide de cultus van de apostelen op deze locatie, wat het volgens Jastrzębowska dan ook aannemelijk maakt dat juist Maxentius, als "bevrijder en conservator urbis suae, in nood [door de aanvallen van de diverse

¹⁵³ R. Krautheimer, W. Frankl en S. Corbett, *Corpus basilicarum christianarum Romae IV – The early christian basilicas of Rome (IV-IX Cent.)* (Vaticaanstad 1970), 145. De overeenkomsten in het metselwerk worden ook bevestigd door Heres. Zie ook: Heres, *Paries*, 106.

¹⁵⁴ Jürgen J. Rasch, *Das Maxentius-Mausoleum an der Via Appia in Rom* (Mainz 1984) 35 en 48 en voetnoot 425.

¹⁵⁵ Steffen Diefenbach, *Römische Erinnerungsräume: Heiligenmemoria und Kollektive Identitäten im Rom des 3. bis 5. Jahrhunderts n. Chr.* (Berlijn 2008) 98-99.

¹⁵⁶ Bijvoorbeeld: Monica Hellström, 'On the Form and Function of Constantine's Circiform Funerary Basilicas in Rome', in: Michele Renee Salzman, Marianne Sághy en Rita Lizzy Testa red., *Pagans and Christians in Late Antique Rome. Conflict, Competition, and Coexistence in the Fourth Century* (Cambridge 2016) 296.

¹⁵⁷ E. Jastrzębowska, 'La basilique des Apôtres à Rome, fondation de Constantin ou de Maxence?' in: René Ginouvès, Catherine Balmelle e.a. (red.), *Mosaïque. Recueil d'Homages à Henri Stern* (Parijs 1983) 223-229; en 'S. Sebastiano, la più antica basilica cristiana di Roma', 1141-1155.

¹⁵⁸ Jastrzębowska, 'S. Sebastiano', 1143 en 1146.

tetrarchen] en in de zoektocht naar de steun van alle inwoners van Rome, en dit terrein beschikbaar hebbende, het aan de christenen zou hebben gegeven”.¹⁵⁹

Buiten de eerdergenoemde argumenten benadrukt Jastrzębowska dat, van de groep vroegchristelijke basilica's die vergelijkbaar zijn qua vorm en grootte – de *Basilica Apostolorum*, de SS. Marcellinus en Petrus aan de Via Labicana, de anonieme basilica aan de Via Praenestina en een anonieme basilica aan de Via Ardaetina – het de *Basilica Apostolorum* is die als het begin van zowel de functionele als typologische ontwikkeling van deze groep gebouwen moet worden gezien. Het was namelijk deze basiliek die als enige een reden had om zich vanuit zijn voorganger – de *Triklia* – juist op deze locatie te ontwikkelen; de basilica bood een grotere en meer praktische ruimte om de verschillende functies die eerder door de *Triklia* waren vervuld, uit te oefenen.¹⁶⁰

Ook wijst Jastrzębowska op de opvallend snelle vernietiging van een gelijktijdig met de Basilica opgerichte en eraan vast gebouwd groot mausoleum. Deze snelle vernietiging en de onmogelijkheid om de eigenaar van dit mausoleum te identificeren, kan volgens haar verklaard worden door als eigenaar een lid van Maxentius' familie of invloedrijke aanhanger aan te nemen. Met de *damnatio memoriae* van Maxentius zal de eigenaar en het mausoleum ook eenzelfde *damnatio* zijn ondergaan.¹⁶¹

Een volgend argument is echter opvallender en naar mijn mening ook overtuigender, ondanks dat het een *argumentum ex silentio* betreft. Tijdens archeologisch onderzoek van de *Triklia* werd namelijk tussen de vele aanwezige graffiti en inscripties geen enkel Constantijns Christusmonogram aangetroffen. Dit is met name van belang aangezien door de bouw van de basilica de *Triklia* ontoegankelijk werd. Enkel de zich in de *Triklia* bevindende put en de trap ernaartoe, bleven bereikbaar en dit zijn ook de enige plekken waar het Christusmonogram wel aanwezig is.¹⁶² De afwezigheid van dit symbool in de *Triklia* duidt er dus op dat de bouw van de Basilica de *Triklia* dus al voor Constantijn had afgesloten.

Een ander Christusmonogram dat in de *Basilica Apostolorum* is aangetroffen, wordt juist vaak aangehaald als bewijs voor een latere datering van de Basilica onder Constantijn.¹⁶³ Het Monogram in kwestie bevindt zich echter op meer dan 10 meter afstand van de gevel van de kerk op de drempel van een deur die (van het atrium) leidt naar de Via Appia (afbeelding 15) en kan gezien haar toegankelijkheid natuurlijk ook veel later dan de bouw zijn aangebracht.¹⁶⁴

¹⁵⁹ Jastrzębowska, 'S. Sebastiano', 1146-1148.

¹⁶⁰ Ibidem, 1149.

¹⁶¹ Ibidem, 1150.

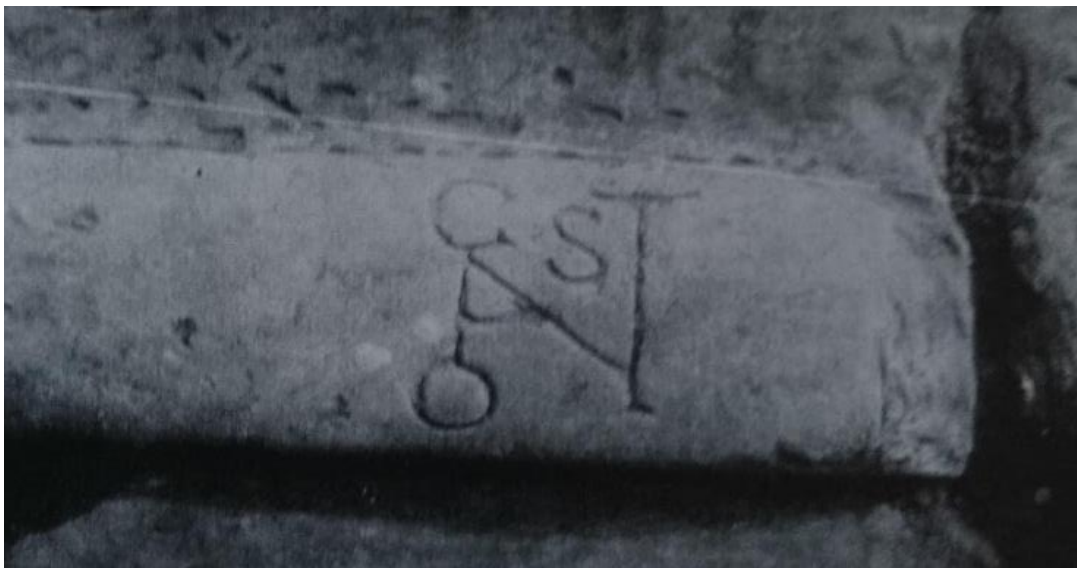
¹⁶² Ibidem.

¹⁶³ Steffen Diefenbach, *Römische Erinnerungsräume: Heiligenmemoria und Kollektive Identitäten im Rom des 3. bis 5. Jahrhunderts n. Chr.* (Berlijn 2007) 100 voetnoot 67; Hugo Brandenburg, *Ancient Churches of Rome: from the Fourth to the Seventh Century. The Dawn of Christian Architecture in the West* (Turnhout 2005) 63.

¹⁶⁴ Jastrzębowska, 'S. Sebastiano', 1151.

Afb. 14: Locatie van de *Basilica Apostolorum* (Basiliek van Sint-Sebastiaan buiten de Muren) ten opzichte van het complex van Maxentius aan de Via Appia Antica, Rome. (Bron: Google Maps, met eigen bewerking).

Afb. 15: Constantinisch monogram in de drempel van de *Basilica Apostolorum* (Basiliek van Sint-Sebastiaan buiten de Muren). (Bron:

De Duitse historicus Steffen Diefenbach is echter niet overtuigd. Hij ziet meerdere bezwaren voor een toewijzing van de *Basilica Apostolorum* aan Maxentius. Zo stelt hij ten eerste dat de afwezigheid van een vermelding van de stichting van de *Basilica Apostolorum* in de *Liber Pontificalis* eerder als bewijs voor een stichting onder Constantijn getuigt. Hij beargumenteert dit door te stellen dat Constantijn de herinnering aan zijn grote rivaal Maxentius nooit ongemoeid zou hebben gelaten, maar de bouw van de basilica, net als de bouw van onder andere de basilica van Maxentius op het Forum Romanum, zich juist zou hebben toegeëigend.¹⁶⁵ Het is echter maar de vraag of deze gevallen vergelijkbaar zijn. In het geval van de basilica van Maxentius ging het immers om een niet-christelijk bouwwerk dat door de senaat – in samenspel met Constantijn – aan de keizer werd opgedragen. Eenzelfde techniek voor een christelijk bouwwerk zal gezien de voorkeur voor pagane religies binnen de senaat niet mogelijk zijn geweest en de *Liber Pontificalis* werd pas twee eeuwen na Constantijns bewind samengesteld.¹⁶⁶

Het ontbreken van Christusmonogrammen in de door de basilica afgesloten *Trikliä* wordt ook niet als een sterk argument door Diefenbach ervaren. Hij stelt dat het vanwege het geringe aantal dateerbare inscripties die het Christusmonogram bevatten niet mogelijk is om definitieve uitspraken over de ontwikkeling en verspreiding van de verschillende monogramtypen te doen.¹⁶⁷ Het is echter toch minstens opmerkelijk te noemen dat een symbool dat zo sterk met Constantijn verbonden was en op andere plaatsen wel is teruggevonden volledig afwezig is in de *Trikliä*.

Een derde bezwaar dat Diefenbach heeft tegen een toewijzing aan Maxentius houdt verband met Maxentius' tolerante houding ten opzichte van de Christenen. Diefenbach erkent deze tolerantie en het tolerantie-edict dat Maxentius vermoedelijk in 308 al liet uitvaardigen waarin hij ook de restitutie van tijdens de vervolgingen onder Diocletianus geconfisqueerde goederen van de christelijke kerk verordende. Hij ziet dit echter eerder als een voortzetting van een meer toleranter beleid zoals het reeds vanaf keizer Gallienus in 260 tot aan de vervolgingen van Diocletianus in 302 was gevoerd. Het probleem zit er volgens hem in dat tolerantie echter niet voldoende zal zijn geweest voor de totstandkoming van de *Basilica Apostolorum*. De kerk was zelf niet rijk genoeg om de bouw te bekostigen en zal dus ook een substantiële financiële ondersteuning hebben vereist van een welvarende patroon, iets waar Constantijn om bekend is komen te staan.¹⁶⁸ Hierbij moet echter niet worden vergeten dat Constantijn deze financiële begunstiging niet als keizer maar als privaat persoon ondernam.¹⁶⁹ Het is goed mogelijk dat ten tijde van Maxentius een andere patroon bereid is geweest in

¹⁶⁵ Diefenbach, *Römische Erinnerungsräume*, 98.

¹⁶⁶ Richard Krautheimer *Rome. Profile of a City*, 29-31; Raymond Davies, *The Book of Pontiffs (Liber Pontificalis): the ancient biographies of the first ninety Roman bishops to AD 715. Revised Third Edition* (Liverpool 2010) xiii en xxviii-xxix.

¹⁶⁷ Diefenbach, *Römische Erinnerungsräume*, 99 noot 63.

¹⁶⁸ Ibidem, 99-100 en noot 65-66.

¹⁶⁹ Krautheimer *Rome. Profile of a City*, 30-31.

de kosten van de bouw bij te dragen; daarbij kan mogelijk ook worden gedacht aan de eigenaar van het eerdergenoemde grote mausoleum dat met de basilica verbonden was.

Maxentius was dus niet alleen samen met Constantijn de eerste keizer die *de facto* tolerant was ten opzichte van de christenen, maar hij was zelfs de eerste die de christenen in 308 door middel van een edict officieel het belijden van hun religie toestond. Daarbij was hij ook de eerste die tegelijkertijd, of niet veel later, kerkgoederen aan de christelijke gemeenschap restitueerde. Het is zelfs goed mogelijk dat hij nog verder is gegaan en als eerste keizer betrokken was bij de bouw van een christelijke basilica, de *Basilica Apostolorum*. Constantijn volgde ook hier in zijn voetsporen.

Hoofdstuk 4:

Politieke invloed van de legereenheden, senaat en plebs *urbana* in Rome

In de vorige twee hoofdstukken heb ik laten zien dat het van veel van de verdiensten die aan Constantijn zijn toegeschreven evengoed mogelijk – of zelfs aannemelijker – is dat ze reeds onder Maxentius waren geïnitieerd. Om deze daden op waarde te kunnen schatten, dienen ze echter ook in hun context te worden geplaatst; zowel Constantijn als Maxentius regeerden uiteraard niet in een vacuüm, maar moesten in Rome rekening houden met andere krachten; namelijk de Romeinse senaat, de in de stad gelegerde Praetoriaanse garde, en het *plebs urbana*. In dit hoofdstuk ga ik ten eerste laten zien dat deze groepen in Rome aan het begin van de vierde eeuw nog steeds veel invloed hadden en ten tweede dat, in tegenstelling tot wat antieke bronnen beweren, Maxentius zowel onder de senaat als de Praetorianen en *plebs urbana* in Rome gedurende zijn bewind veel steun genoot. Constantijn had dus een goede reden om veel van Maxentius' initiatieven in stand te houden en hierop voort te bouwen.

Zowel Maxentius als Constantijn waren in eerste instantie na hun verheffing tot keizer niet door de tetrarchische keizers erkend. In tegenstelling tot Constantijn heeft Maxentius deze erkenning ook nooit gekregen. Aan het begin van zijn bewind probeerde hij deze erkenning nog te verkrijgen – onder andere door erkenning van zijn vader, die tot 305 een tetrarchische *Augustus* was – te verkrijgen.¹⁷⁰ De veldtochten die Severus en Galerius in 307 tegen hem voerden en het wegvallen van zijn vaders steun in april 308, maakten het Maxentius echter zeer duidelijk dat zijn pogingen tevergeefs waren. Dit omslagpunt toont zich onder andere in de titel waarmee Maxentius zich presenteerde. Hij had in eerste instantie namelijk de meer bescheiden titel *princeps* gevoerd, maar ging zich nu als *Augustus* presenteren.¹⁷¹ Maxentius zag zich hierdoor genoodzaakt zijn bewind op een andere manier te legitimeren en richtte zich hiervoor nog sterker dan voorheen op de drie groeperingen die tijdens het principaat de keizers hun legitimiteit hadden gegeven: de militairen, de senaat en de *plebs urbana* in Rome.¹⁷²

Het tetrarchische opvolgingssysteem vormde een breuk met de Romeinse tradities; sinds de late eerste eeuw na Christus was het bij de keizerlijke opvolging namelijk gebruikelijk dat een natuurlijke zoon zijn vader opvolgde en enkel in het geval een keizer geen zoons had hij tot adoptie overging.¹⁷³ Galerius had in 305 echter, in plaats van Constantijn en Maxentius, Severus en Maximinus Daia tot

¹⁷⁰ Zie ook pagina 3 en 7.

¹⁷¹ Cullhed, *Conservator Urbis Suae*, 43, 93.

¹⁷² Flaig, 'A coherent model to understand the Roman Principate', 85-87

¹⁷³ Waldron, *Diocletian*, 89-90.

nieuwe *Caesares* aangewezen.¹⁷⁴ Zijn vaders manschappen riepen Constantijn echter tot zijn opvolger uit en in Rome was het de Praetoriaanse garde die ervoor koos om tegen de door Galerius beoogde opvolging in te gaan en Maxentius tot keizer uit te roepen. Een keuze die in het geval van Maxentius ook werd ondersteund door de senaat.¹⁷⁵ Dit was dan wel misschien een van de meest extreme vormen van verzet tegen de keizerlijke macht – van in dit geval de tetrarchen – maar vormde dus een mogelijkheid waar een keizer wel degelijk rekening mee moest houden.

Niet alleen hadden het gewone volk en het leger specifieke verwachtingen als het ging om de erfopvolging, maar het leger, en dan met name de Praetoriaanse garde, zag het ook als haar – welhaast traditionele – taak om in geval van het ontbreken van een opvolger of een, in hun ogen, waardige opvolger een nieuwe keizer aan te wijzen.¹⁷⁶ De Praetorianen vormden een elite-eenheid onder de soldaten die functioneerden als persoonlijke lijfwachten voor de keizerlijke familie.¹⁷⁷ Deze nabijheid tot de keizers gaf hen een enorme machtspositie, die zij niet alleen ten gunste van de keizer, maar ook tegen hem konden gebruiken. De Praetorianen waren dan ook diverse malen betrokken bij de verwijdering en verheffing van keizers.¹⁷⁸ Zo werd in 222 nog keizer Elagabalus door de Praetorianen vermoord, waarna zij Alexander Severus op de troon plaatsten en in 238 vermoordden zij Pupienus Maximus en zijn medekeizer Balbinus, waarna zij Gordianus III tot keizer verhieven.¹⁷⁹

Dat tradities zeer belangrijk waren voor zowel het Romeinse volk als het leger vormde niet alleen beperkingen voor de keizers maar bood hen, zeker als zij niet op een officiële manier aan de macht waren gekomen zoals Maxentius, ook de mogelijkheid om hun macht alsnog te legitimeren. Maxentius maakte hier dan ook handig gebruik van door sterk in te zetten op zijn bouwprogramma. Het oprichten van grootschalige bouwwerken en het verbeteren van de stad in zijn algemeen was altijd al als belangrijke taak van de keizer gezien: zo wordt over de eerste keizer Augustus geschreven dat hij “de stad in baksteen zou hebben aangetroffen en in marmer zou hebben achtergelaten”.¹⁸⁰ De branden die in de periode voor, en aan het begin van, zijn bewind een deel van het Forum Romanum hadden verwoest, boden Maxentius de mogelijkheid voor enorme bouwprojecten.¹⁸¹ Dit in tegenstelling tot Constantijn, die een druk bebouwd forum aantrof. Door zich Maxentius’ bouwwerken toe te eigenen

¹⁷⁴ Lenski, ‘The Reign of Constantine’, 60-62; en Harries, *Imperial Rome*, 42.

¹⁷⁵ Lactantius, *DMP*, 26.1-3, Vert. Creed, *Lactantius*, 41.

¹⁷⁶ Philip Rance, ‘The Army in Peace Time: The Social Status and Function of Soldiers’, in: Yannis Stouraitis red., *A Companion to the Byzantine Culture of War, ca. 300-1204* (Leiden 2018) 429.

¹⁷⁷ Sandra Bingham, *The Praetorian Guard. A History of Rome’s Elite Special Forces* (Londen 2013) 1.

¹⁷⁸ Bingham, *The Praetorian Guard*, 3.

¹⁷⁹ Cassius Dio, *Historia Romana*, LXXX.20.1-2, vert. Earnest Cary, *Dio Cassius: Roman History, Vol. IX, Books 71-80 (Loeb Classical Library 177)*, (Cambridge, Massachusetts 1927), 477-479; Herodianus, *De Geschiedenis van het Romeinse Keizerrijk sinds Marcus Aurelius*, 8.8.1-2 en 8.8.6-7, vert. Edward C. Echols, *Herodian of Antioch’s History of the Roman Empire* (Berkeley 1961) 211-213.

¹⁸⁰ Suetonius, *De vita Caesarum*, Divus Augustus, 29.

¹⁸¹ Resp. in ca. 283 [keizer Carinus] en 307 na Christus. Zie: *Chronograaf van 354*, Mommsen red., *MHG. Chronica Minora*, 148. 148; Aurelius Victor, *De Caesaribus*, 40.26, vert. Bird, *Liber de Caesaribus*, 48-49.

en zich te richten op de bouw van christelijke basilica's in Rome voldeed Constantijn toch aan de verwachtingen.¹⁸²

Rome had aan het begin van de vierde eeuw niet meer dezelfde positie die het in de eeuwen daarvoor had gehad. Het rijk omvatte in deze periode een enorm gebied dat strekte van de diocees Britannia in het noorden tot Africa in het zuiden, en van Orientis in het oosten tot Hispania in het westen. Deze enorme omvang leverde zowel administratieve als militaire uitdagingen op. Om deze problemen te ondervangen, had Diocletianus besloten de tetrarchie in te stellen, waarbij vier keizers ieder een deel van het rijk aanstuurden. Deze keizers hadden zich in hun eigen provincies gevestigd, waar ze met hun hof rondtrokken en hun eigen hoofdsteden stichtten. Tezamen met hen waren ook de hoge ambtenarij en de legertop naar deze nieuwe machtscentra verplaatst, wat ertoe had geleid dat Rome veel van haar belangrijke functies had verloren.¹⁸³ De hoge functies in deze nieuwe hoofdsteden werden ook steeds meer vervuld door rijke mannen die niet uit de senatoriële elite afkomstig waren. In plaats hiervan waren deze mannen afkomstig uit de ridderklasse en/of hadden carrière gemaakt in het leger.¹⁸⁴

Deze verschuivingen willen echter niet zeggen dat Rome en de senaat onbelangrijk waren geworden: Rome was nog steeds de *caput mundi*, maar zowel Rome als de senaat hadden wel steeds een meer ceremoniële functie gekregen. De keizer werd steeds meer gezien als een 'door de god(en) gekozen leider', in plaats van als *princeps*: een 'eerste onder gelijken'. Hiermee verloor de senaat haar 'legitimerende' functie.¹⁸⁵ Het verlies van een groot deel van de politieke functie van Rome zal onder de senatoriële elite in deze stad tot ongenoegen hebben geleid. Zelfs in het bestuur van de stad Rome zelf hadden zij nu enkel nog een adviserende rol. Het dagelijkse bestuur werd nu uitgevoerd door een aantal, door de keizer aangestelde, hoge magistraten zoals de stadsprefect. Toch betekent dit niet dat de senatoriële klasse machteloos was geworden. De senatoren genoten veel aanzien en de personen die voor de hoogste ambten in Rome werden gekozen waren doorgaans nog steeds afkomstig uit de senatoriële families in deze stad. De senaat kon daarbij ook nog steeds beslissingen van de keizer ter discussie stellen, zij het pro forma, en het speelde ook nog steeds een belangrijke, zij het ceremoniële, rol in de legitimering van een keizer.¹⁸⁶ Mogelijk bood de grotere afstand tot de keizer hen zelfs de mogelijkheid om vrijer te zijn in hun streven naar status en in hun onderlinge competitie.¹⁸⁷

De senatoriële klasse was niet de enige groep waarvan de positie binnen de samenleving was veranderd; de positie van de Christenen veranderde aan het begin van de vierde eeuw zelfs meerdere

¹⁸² Johnson, 'Architecture of Empire', 282.

¹⁸³ Krautheimer, *Rome. Profile of a City*, 4.

¹⁸⁴ Harries, *Imperial Rome*, 3.

¹⁸⁵ John Weisweiler, 'Domesticating the Senatorial Elite: Universal Monarchy and Transregional Aristocracy in the Fourth Century AD', in: Johannes Wienand red., *Contested Monarchy: Integrating the Roman Empire in the Fourth Century AD* (Oxford 2015) 19-23.

¹⁸⁶ Krautheimer, *Rome. Profile of a City*, 5.

¹⁸⁷ Harries, *Imperial Rome*, 4.

malen. Na verscheidene malen het slachtoffer van vervolgingen te zijn geweest, was onder keizer Gallienus een rustigere periode aangebroken en hadden de christenen – of christelijke bisschoppen als hoofden van de christelijke gemeenschap – reeds in 260 het recht herkrege om goederen te bezitten.¹⁸⁸ Sommige historici menen zelfs dat Gallienus een tolerantie-edict afkondigde.¹⁸⁹ In 303-4 had Diocletianus, mede op instigatie van Galerius, echter een einde aan deze rust gemaakt door meerdere edicten uit te vaardigen waarin hij opnieuw de vervolging van de christenen afkondigde. In de periode die volgde werden kerken verwoest, heilige geschriften verbrand en christelijke geestelijken opgepakt en gefolterd als zij weigerden aan de staatsgoden te offeren.¹⁹⁰ De uitvoering van deze edicten vond echter op lokaal niveau plaats waardoor de intensiteit van de vervolgingen per gebied verschilde. Zo lijkt het erop dat in Constantijns territoria, waar vrij weinig christenen leefden, slechts een gering aantal kerken werd vernield terwijl in de gebieden onder Maximianus, Galerius en – na 305 – Maximinus Daia de vervolgingen veel heftiger waren.¹⁹¹ Het beëindigen van deze vervolgingen in zijn gebieden in 306 zal Maxentius dan ook de nodige steun onder de christenen hebben opgeleverd; iets wat hij volgens Eusebius zelfs op bedrieglijke wijze nastreefde. Rome had volgens diverse schattingen aan het begin van de vierde eeuw ongeveer 600.000 tot 800.000 inwoners, waarvan minimaal tien procent christelijk was.¹⁹² Hun aandeel onder de bevolking van deze stad was hiermee dus niet zo groot dat ze dingen konden afdwingen, maar wel degelijk groot genoeg dat het verstandig van een keizer was om rekening met ze te houden.

Gezien de macht die zowel het volk, het leger en de senaat aan het begin van de vierde eeuw nog steeds bezaten, was het sterk in het belang van de keizers om de steun van deze groepen te krijgen en te behouden. Des te opvallender is het dus dat Maxentius in antieke bronnen vrijwel altijd negatief wordt afgeschilderd, onafhankelijk of de auteur een aanhanger van de christelijke of pagane religie was. Eusebius schrijft over de binnentocht van Constantijn in Rome na zijn overwinning zelfs dat: "alle mensen hem [Constantijn] stonden op te wachten, met de kleine kinderen en de vrouwen, ook de senatoren en andere hoogwaardigheidsbekleders, ja heel het volk van de Romeinen; ze ontvingen hem als hun bevrijder, hun redder en weldoener; met stralende ogen en heel hun hart zongen ze hen [Constantijn en zijn leger] hun zegewensen toe; ze konden hun vreugde niet op."¹⁹³

Er zijn echter genoeg aanwijzingen om ervan uit te gaan dat Maxentius wel degelijk aanzienlijke steun onder zowel het volk als de senaat genoot. Zo is het van belang dat hij in Rome zelf verkozen was tot

¹⁸⁸ Barnes, *Constantine. Dynasty*, 97.

¹⁸⁹ Zie voor de verschillende standpunten Lukas de Blois, *The Policy of the Emperor Gallienus* (Leiden 1976) 178-179.

¹⁹⁰ Harries, *Imperial Rome*, 88-89.

¹⁹¹ Harries, *Imperial Rome*, 90.

¹⁹² Margaret M. Mitchell, Frances M. Young en K. Scott Bowie, *Cambridge History of Christianity: Volume 1, Origins to Constantine* (Cambridge 2006) 306-307; Donciu, *L'Empereur Maxence*, 55; en Krautheimer, *Rome. Profile of a City*, 4.

¹⁹³ Eusebius, *HE*, IX:9. Fahner, *Eusebius' kerkgeschiedenis*, 396.

leider, waar hij voor die tijd ook lid van de senaat was geweest.¹⁹⁴ Aan het begin van zijn bewind had hij ter ondersteuning een beroep op zijn vader Maximianus gedaan. Maximianus was eenmaal terug aan de macht echter niet meer van plan geweest deze macht af te staan of te delen. In tegendeel, in 308 achtte hij de tijd zelfs rijp om zijn zoon van de troon te stoten en alle macht naar zichzelf toe te trekken. Hiertoe liet hij een publieke bijeenkomst van zowel het volk als het leger houden, waarbij hij zijn zoon van diverse staatsproblemen beschuldigde en hem demonstratief zijn paarse mantel – het belangrijkste symbool van keizerlijke macht – afrukte. Tegen zijn verwachting in schaarde het publiek zich echter massaal achter Maxentius en Maximianus werd uit Rome verdreven.¹⁹⁵ Rome koos dus voor een tweede maal voor Maxentius.

Dat usurpatie altijd een gevaar was voor de zittende keizer ondervond Maxentius zelf ook. Waarschijnlijk niet lang na het verraad door zijn vader volgde een opstand in Afrika door de *vicarius* van deze provincie, L. Domitius Alexander. Deze opstand had grote gevolgen voor zowel Maxentius als Rome, aangezien de stad dusdanig groot was dat het grotendeels afhankelijk was van de overzeese toevoer van graan uit deze provincie. In 309/310 wist Maxentius Afrika weer te heroveren, maar de hongersnood die als gevolg van het graangebrek in Rome had gewoed, zal Maxentius' populariteit niet ten goede zijn gekomen.¹⁹⁶

Ook Constantijn moest vanaf 312 het volk en de senaat voor zich zien te winnen. Vrij snel na zijn binnenkomst in Rome liet Constantijn zelfs een edict uitvaardigen waarin hij optrad tegen 'verklikkers' en officieel liet weten dat hij niet van plan was om door middel van vervolgingen wraak te nemen op deze senatoren.¹⁹⁷ Volgens Zosimus werden slechts een aantal van Maxentius' trouwste volgers gestraft.¹⁹⁸ Ook liet Constantijn een aantal senatoren, die eerder door Maxentius uit de senaat waren gezet, weer terugkeren.¹⁹⁹ Maar het opvallendste is dat de eerste drie stadsprefecten (312-315) die Constantijn aanstelde deze positie al eerder onder Maxentius hadden bekleed.²⁰⁰ Het lijkt erop dat deze strategie van Constantijn werkte, want al in 313 erkende de senaat hem als de senior *Augustus*.²⁰¹

¹⁹⁴ Lactantius, *DMP*, 26.1-3. Vert. Creed, *Lactantius*, 41. Voor Maxentius' senatoriële status zie: CIL XIV 2825.

¹⁹⁵ Lactantius, *DMP*, 27.1-4. Vert. Creed, *Lactantius*, 45.

¹⁹⁶ Cullhed, *Conservator Urbis Suae*, 72; *Chronograaf van 354*, Mommsen red., *MHG. Chronica Minora*, 148.

¹⁹⁷ *Codex Theodosianus* 10.10.1-2; Michele Renee Salzman, 'Constantine and the Roman Senate: Conflict, Cooperation, and concealed Resistance', in: Michele Renee Salzman, Marianne Sághy en Rita Lizzy Testa red., *Pagans and Christians in Late Antique Rome. Conflict, Competition, and Coexistence in the Fourth Century* (Cambridge 2016) 15.

¹⁹⁸ Zosimus, *Historia Nova*, 2.17, vert. Ronald T. Ridley, *Zosimus. New History. A Translation with Commentary* (Canberra 1982) 32.

¹⁹⁹ *Codex Theodosianus* 15.14.4, Simon Corcoran, *The Empire of the Tetrarchs: Imperial Pronouncements and Government, AD 284-324. Revised edition* (Oxford 2000) 154-155; Pan.Lat. IV.33.7. Vert. Nixon en Rodgers, *In praise of Later Roman Emperors*, 379.

²⁰⁰ Resp. Annulius oktober-november 312, Aradius Rufinus november 312-december 313 en C. C(a)eionius Rufus Volusianus december 313-augustus 315. Zie ook: Salzman, 'Constantine and the Roman Senate', 15 (m.n. noot 16-17).

²⁰¹ Lactantius, *DMP*, 44.11. Vert. Creed, *Lactantius*, 65.

De belegering en verovering van Rome door Constantijn zal voor de Christenen in de stad ook minder angstaanjagend zijn geweest dan de eerdere pogingen van Severus en Galerius, die immers bekend stonden om hun vervolgingen van christenen. Dankzij het in 311 uitgevaardigde Tolerantie-Edict van Galerius – dat ook gold voor Constantijns territoria – hoefden zij geen vervolgingen meer te vrezen. Dit wil echter niet zeggen dat de verovering hen geen onzekerheid bracht. Onder Maxentius werden de Christenen, zoals ik in het vorige hoofdstuk heb laten zien, al meer dan getolereerd; ze hadden officieel ook hun kerkgoederen teruggekregen, waarmee de christelijke gemeenschap dus ook als juridisch persoon werd erkend. Bij een overwinning als die van Constantijn over Maxentius werd de wetgeving van de overwonnenen ongeldig verklaard, wat er dus voor zorgde dat de christenen opnieuw in een onzekere (rechts-)positie terecht kwamen.²⁰² Constantijn nam deze onzekerheid in 313 weg door een decreet uit te vaardigen waarin hij de teruggave van kerkgoederen aan de christelijke gemeenschap verordende.²⁰³ Dit gebeurde dus niet – zoals vaak wordt aangenomen – om de Christenen in Maxentius' voormalige gebieden iets nieuws te bieden, maar juist om hen te verzekeren van het behoud van hun reeds onder Maxentius verworven vrijheden en rechten.

Misschien wel de grootste aanwijzing dat Maxentius veel steun tijdens zijn leven had genoten, is de vrijwel ongeëvenaarde *damnatio memoriae* die Constantijn over hem uitvoerde. Zoals ik heb laten zien, eigende hij zich niet alleen diens bouwwerken, maar ook zijn beleid toe, terwijl hij de herinnering aan zijn rivaal zo grondig mogelijk probeerde uit te wissen. Niet alleen werd Maxentius daarbij ook zwart gemaakt, maar Constantijn ging zelfs zo ver dat hij de kazerne en begraafplaats van de militaire eenheden in Rome die Maxentius hadden gesteund, liet uitwissen door ze letterlijk met de grond gelijk te maken en te overbouwen.²⁰⁴ Buiten het uitwissen van de nagedachtenis aan Maxentius diende de vernietiging van deze eenheden uiteraard ook als waarschuwing. Constantijn zal zich zeker bewust zijn geweest van het gevaar van nieuwe usurpaties, vooral in de eerste jaren na zijn verovering van Rome. Hij deed er dan ook direct vanaf zijn intocht alles aan om zijn bewind te legitimeren en het volk achter zich te krijgen. Maxentius was hierin een “means to an end”; door hem als een tyrannus en illegitieme heerser te portretteren, kon hij zijn eigen heerschappij en het doden van zijn rivaal legitimeren.

Constantijns intocht in Rome in 312 stond ook volledig in dit teken. Hij liet zich binnenhalen als de bevrijder van de stad Rome van de tiran Maxentius, terwijl hier in werkelijkheid eerder sprake van een burgeroorlog was geweest. De lezing, zoals onder ander vastgelegd door Eusebius en Lactantius, was dat Maxentius tijdens de veldslag was verdronken.²⁰⁵ Dit is uiteraard mogelijk, maar het kwam

²⁰² Kriegbaum, 'Die Religionspolitik', 47.

²⁰³ Eusebius, *HE*, X.5.15-17, vert. Fahner, *Eusebius' kerkgeschiedenis*, 434-435.

²⁰⁴ Zosimus, *Historia Nova*, 2.17, vert. Ridley, *Zosimus*, 32; Victor Aurelius, *De Caesaribus*, 40.25.

²⁰⁵ Eusebius, *HE* IX.5-7. Fahner, *Eusebius' kerkgeschiedenis*, 396. Lactantius, *DMP*, 44.9. Vert. Creed, *Lactantius*, 65. Pan. Lat. XII.17.2, vert. Nixon en Rodgers, *In Praise of the Later Roman Emperors*, 320-321.

Constantijn ongetwijfeld goed uit dat in deze lezing geen bloed van Maxentius, die toch een mede-romein – en daarbij ook nog zijn zwager – was, aan zijn handen kleefde. Dit betekent niet dat hij eerbiedig met Maxentius' stoffelijk overschot omging. Na de slag was het lichaam ogenschijnlijk teruggevonden en uit de rivier gevist, waarna Constantijn Maxentius' hoofd op een speer had laten plaatsen om er de volgende dag de stad mee binnen te rijden.²⁰⁶ Aanhangers van Maxentius zagen niet alleen hun hoop vervliegen, maar zagen zich ook gewaarschuwd. Dit was een duidelijke boodschap; Constantijn was nu keizer en Maxentius' periode was voorbij. Dit was het lot wat een tyrannus te wachten stond. Het hoofd werd vervolgens naar de provincie Afrika gestuurd, zodat ook hier niemand zou twijfelen aan de berichten vanuit Rome.²⁰⁷ Aangezien je je echter af kan vragen in hoeverre het hoofd bij aankomst nog herkenbaar was of mensen in deze provincie bekend genoeg waren met het gezicht van Maxentius om het in deze situatie te herkennen, zal het opsturen van het hoofd ook, of zelfs voornamelijk, het doel hebben gehad als waarschuwing tegen mogelijke nieuwe usurpaties te dienen.

Zowel Maxentius als Constantijn wisten zichzelf als keizers in Rome te legitimeren juist doordat zij rekening hielden met de verschillende belangen van zowel het volk, waaronder de christenen, de senaat, en in het geval van Maxentius' ook de Praetorianen. Hun beleid kan dan ook niet los gezien worden van de lange termijn veranderingen zoals de toenemende christianisering van het rijk en van de traditionele verwachtingen die de Romeinen hadden van hun keizers. Dit maakt spreken van een 'Constantinische wende' problematisch.

²⁰⁶ Pan. Lat. XII. 18.3, vert. Nixon en Rodgers, *In Praise of the Later Roman Emperors*, 322. Zosimus, *Historia Nova*, 2.17.1, vert. Ridley, *Zosimus*, 32.

²⁰⁷ Troels Myrup Kristensen, "Maxentius' Head and the Rituals of Civil War", in: H. Börm, M. Mattheis en J. Wienand (red.), *Civil War in Ancient Greece and Rome* (Stuttgart 2016) 327-328.

Conclusie

Zoals zo vaak als het om oudheid gaat, maakt de geringe hoeveelheid bewijs het mogelijk verschillende weergaves van het verleden te creëren, die vaak onverenigbaar zijn. In dit onderzoek gaat het om de erfenissen van twee mannen die letterlijk tegenover elkaar kwamen te staan. De ambiguïteit van het bewijs maakt het noodzakelijk om zeer voorzichtig te zijn met het trekken van conclusies. Zoals het onderzoek naar de toewijzing van de *Arcus Divi Constantini* aan Maxentius laat zien, is de kans vaak aanwezig dat nieuw archeologisch onderzoek het bewijs ten gunste van dan wel Maxentius of Constantijn kan doen kantelen.

Tot aan de jaren tachtig van de vorige eeuw is het bewijs echter vrijwel altijd ten gunste van Constantijn uitgelegd, wat heeft geleid tot een uitermate teleologische vorm van geschiedschrijving. Hier vindt nu, naar mijn mening terecht, verandering in plaats, al is het maar om als tegenwicht tegen het welhaast monolithische beeld van Constantijn als ‘de Grote, christelijke keizer’ te dienen. Hoewel dus niet met zekerheid te zeggen is dat veel van Constantijns hervormingen eigenlijk al onder Maxentius zijn ontstaan, creëert het feit dat hier wel degelijk rekening mee gehouden moet worden een evenwichtiger beeld van de geschiedenis.

Dat Constantijn zich bouwwerken van Maxentius toeëigende was al bekend, maar zoals ik heb laten zien, gaat het zeer waarschijnlijk om meer gevallen dan tot nu toe is aangenomen. Ook in het geval van de boog van Constantijn en de baden van Constantijn is het aannemelijk dat Maxentius hen plaatste of op zijn minst met hun bouw is begonnen. Dit geldt eveneens voor de *Basilica Apostolorum*. De bouw van deze vroegchristelijke basilica speelt hierin zelfs een dubbele rol, aangezien dit niet alleen getuigt van Maxentius toewijding aan het oprichten van publieke bouwwerken, maar ook een sterke aanwijzing is voor Maxentius’ steun aan de christenen. De toekenning van de bouw van deze basiliek tezamen met Maxentius’ vroege uitvaardiging van een tolerantie edict en de restitutie van kerkgoederen aan de christelijke gemeenschap laten zien dat ook op het gebied van de vroege begunstiging van de christenen Maxentius reeds vooruitliep op Constantijn. Dit betekent dat Maxentius’ rol in de geschiedenis en in de vorming van Constantijns beleid groter was dan doorgaans wordt aangenomen

Deze overname door Constantijn van Maxentius’ beleid lijkt op het eerste gezicht vreemd gezien de manier waarop Constantijn zich na 312 als tegenhanger van de *tyrannus* Maxentius liet afbeelden, maar wordt logisch als de steun aan Maxentius in Rome in overweging wordt genomen. Als een door de andere tetrarchen erkende keizer was Constantijn theoretisch een legitiem heerser. Maxentius had zichzelf echter op een andere, veel oudere, manier weten te legitimeren in Rome: namelijk door ‘legitimatie’ door de senaat en de legereenheden en *plebs urbana* in Rome. Constantijn nam deze succesformule over met een uitzondering; de Praetoriaanse garde, die altijd een grote rol had gespeeld in usurpaties, werd definitief ontbonden.

Dat niet met zekerheid te zeggen is hoeveel van Constantijns hervormingen al onder Maxentius hebben plaatsgevonden, zorgt er ook voor dat bij het idee van 'een radicale omwenteling' vraagtekens kunnen, en ook moeten, worden gezet. Als er al sprake van een breuk was dan moet deze eerder in Diocletianus hervormingen worden gezocht. Deze breuk was echter van korte duur en zal voor Constantijn en Maxentius als waarschuwing hebben gediend. Door vast te houden aan 'oude' waarden en in te spelen op lang termijn ontwikkelingen zoals de toenemende christianisering wisten zowel Constantijn als Maxentius hun bewind te legitimeren. Dit neemt echter niet weg dat beiden belangrijke prestaties hebben geleverd. Hoewel Constantijn, mede door de lengte van zijn bewind en de manier waarop hij door de christelijke kerk is geportretteerd, een grotere impact op de geschiedenis heeft gehad, moet Maxentius rol als voorbeeld voor zijn beleid niet worden vergeten.

Bibliografie:

Primaire bronnen:

Aurelius Victor, *Liber De Caesaribus*, vert. H.W. Bird red., *Aurelius Victor: De Caesaribus* (Liverpool 1994).

Cassius Dio, *Historia Romana*, vert. Earnest Cary, *Dio Cassius: Roman History, Vol. VII, Books 56-60* (Loeb Classical Library 175), (Cambridge, Massachusetts 1924).

Cassius Dio, *Historia Romana*, vert. Earnest Cary, *Dio Cassius: Roman History, Vol. IX, Books 71-80* (Loeb Classical Library 177), (Cambridge, Massachusetts 1927).

Chronograaf van 354, Theodorus Mommsen red., *Monumenta Germaniae Historica. Auctorum Antiquissimorum 9: Chronica Minora Saec. IV. V. VI. VII.* Vol. 1 (Berlijn 1892).

Codex Theodosianus, via: <http://www.thelatinlibrary.com/theodosius/theod10.shtml> (geraadpleegd op 15 januari 2019).

Damasus, *Epigrammata*, Anonius Ferrua red., *Epigrammata Damasiana. Recensuit et adnotavit* (Vaticaanstad 1942).

Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, vert. Chr. Fahner red., *Eusebius' Kerkgeschiedenis* (Zoetermeer 2000).

Eusebius: *Vita Constantini*, via: <http://www.ccel.org/ccel/schaff/npnf201.html> (geraadpleegd op 20 december 2018).

Eutropius, *Breviarium*, C. Santini red., *Eutropii Breviarium ab urbe condita* (Leipzig 1979).

Herodianus, *De Geschiedenis van het Romeinse Keizerrijk sinds Marcus Aurelius*, vert. Edward C. Echols, *Herodian of Antioch's History of the Roman Empire* (Berkeley 1961).

Lactantius: *De mortibus persecutorum*, vert. J.L. Creed red., *De Mortibus Persecutorum* (Oxford 1984).

Lactantius, *Institutiones Divinae*, vert. William Fletcher, *Divine Institutes*, in: Alexander Roberts, James Donaldson en A. Cleveland Coxe. red., *The Ante-Nicene Fathers* Vol. 7 (Buffalo 1886).

Optatus Milevitanus, *Adversus Donatistas*, via: http://www.tertullian.org/fathers/optatus_01_book1.htm#C23 (geraadpleegd op 12 januari 2019).

Pan.Lat.: XII Panegyrici Latini, vert. C.E.V. Nixon en B.D. Rodgers red., *In Praise of Later Roman Emperors: The Panegyrici Latini* (Berkeley 1994).

Pirro Ligorio, *Cod. Vat. Lat. 3439*.

Suetonius, *De vita Caesarum*, via:

Zosimus, *Historia Nova*, vert. Ronald T. Ridley, *Zosimus. New History. A Translation with Commentary* (Canberra 1982).

Secundaire bronnen:

- Bardill, Jonathan, *Constantine. Divine Emperor of the Christian Golden Age* (Cambridge 2012).
- Barnes, Timothy, *Constantine and Eusebius* (Cambridge, Massachusetts 1981).
- Barnes, Timothy, *Constantine. Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire* (Chichester 2011).
- Bingham, Sandra, *The Praetorian Guard. A History of Rome's Elite Special Forces* (Londen 2013).
- Blaauw, Sible de, 'Constantijn als kerkenbouwer', in: O. Hekster en C. Jansen (red.), *Constantijn de Grote. Traditie en verandering* (Nijmegen 2012) 80-96.
- Blois, Lukas de, *The Policy of the Emperor Gallienus* (Leiden 1976).
- Brandenburg, Hugo, *Ancient Churches of Rome: from the Fourth tot the Seventh Century. The Dawn of Christian Architecture in the West* (Turnhout 2005).
- Burgersdijk, Diederik, *De macht van de traditie. Het keizerschap van Augustus en Constantijn* (Amsterdam 2016).
- Coarelli, F., 'L'urbs e il suburbio', in A. Giardina (red.), *Società Romana e impero tardoantico II* (Rome 1986) 1-58.
- Conlin, Diane A., Anne A. Haeckl, Gianni Ponti, e.a., 'The Villa of Maxentius on the Via Appia: Report on the 2005 Excavations', *Memoirs of the American Academy in Rome* 51/52 (2006/2007) 347-370.
- Corcoran, Simon, *The Empire of the Tetrarchs: Imperial Pronouncements and Government, AD 284-324. Revised edition* (Oxford 2000).
- Corcoran, Simon, 'Maxentius: A Roman Emperor in Rome', *Antiquité Tardive* 25 (2017) 59-74.
- Cullhed, Matts, *Conservator Urbis Suae: Studies in the Politics and Propaganda of the Emperor Maxentius* (Stockholm 1994).
- Curran, John, *Pagan City and Christian Capital: Rome in the Fourth Century* (Oxford 2000).
- Dam, Raymond van, *Remembering Constantine at the Milvian Bridge* (Cambridge 2011).
- Dam, Raymond van, 'The Sources for our Sources', in: A. Edward Sicienski red., *Constantine: Religious Fait hand Imperial Policy* (Londen 2017) 59-74.
- Davies, Raymond, *The Book of Pontiffs (Liber Pontificalis): the ancient biographies of the first ninety Roman bishops to AD 715. Revised Third Edition* (Liverpool 2010).
- De Decker, Daniel, 'La politique religieuse de Maxence', *Byzantion* 38 (1968) 472-562.
- Diefenbach, Steffen, *Römische Erinnerungsräume: Heiligenmemoria und Kollektive Identitäten im Rom des 3. bis 5. Jahrhunderts n. Chr.* (Berlijn 2007).
- Donciu, Ramiro, *L'Empereur Maxence* (Bari 2012).
- Drijvers, Jan Willem, 'Damnatio Memoriae in het antieke Rome. Een impressie', *Groniek, Historisch Tijdschrift* Vol. 170 (2006) 7-20.

Drijvers, Jan Willem, 'Eusebius' Vita Constantini and the Construction of the Image of Maxentius', in: Hagit Amirav en Bas ter Haar Romeny red., *From Rome to Constantinople: Essays in Honor of Averil Cameron* (Leuven 2007) 11-27.

Dumser, Elisha Ann, *The Architecture of Maxentius. A Study in Architectural Design and Urban Planning in Early Fourth-Century Rome*, Doctoraalscriptie aan de Universiteit van Pennsylvania (2005).

Erickson, Jim, 'Villa of Roman emperor raises new questions for researchers on dig in Italy', *Rocky Mountain News* (13 februari 2006) <https://www.freerepublic.com/focus/news/1581889/posts> (15 juni 2017 geraadpleegd).

Evers, Cécile, 'Remarques sur l'iconographie de Constantin. À propos du remploi de portraits des "bons empereurs"', *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École Française de Rome Antiquité* 103 (1991) 785-806.

Frazer, Alfred, 'The Iconography of the Emperor Maxentius' Buildings in Via Appia', *The Art Bulletin* 48 (1966) 385-392.

Fabiano, John M., *Roma, Auctrix imperii? Rome's Role in Imperial Propaganda and Policy from 293 CE until 324 CE* (Masterthesis McMaster University, 2013).

Fittschen, K., en Paul Zanker, *Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom*, I-II (Mainz 1985).

Flaig, Egon, 'A coherent model to understand the Roman Principate: 'Acceptance' instead of 'legitimacy' and the problem of usurpation', in: Jean-Louis Ferrary en John Scheid red., *Il Princeps Romano: Autocrate o magistrato? Fattori giuridici e fattori sociali del potere imperiale da Augusto a Commodo* (Pavia 2012) 81-100.

Gutschera, Herbert, Joachim Maier en Jörg Thierfelder, *Geschichte der Kirchen: Ein ökumenisches Sachbuch* (Freiburg im Breisgau 2016).

Harries, Jill, *Imperial Rome AD 284 to 363. The New Empire* (Edinburgh 2012).

Hekster, Olivier, 'The City of Rome in late imperial ideology: The Tetrarchs, Maxentius and Constantine', *Mediterraneo Antico* 2 (1999) 717-748.

Hellström, Monica, 'On the Form and Function of Constantine's Circiform Funerary Basilicas in Rome', in: Michele Renee Salzman, Marianne Sághy en Rita Lizzy Testa red., *Pagans and Christians in Late Antique Rome. Conflict, Competition, and Coexistence in the Fourth Century* (Cambridge 2016) 291-313.

Heres, T.L., *Paries. A Proposal for a Dating System of late-Antique Masonry Structures in Rome and Ostia* (Amsterdam 1982).

Holloway, Ross R., *Constantine and Rome* (New Haven 2004).

Humphrey, John M., *Roman Circuses. Arenas for chariot racing* (Berkeley 1986).

Jastrzębowska, E, 'La basilique des Apôtres à Rome, fondation de Constantin ou de Maxence?' in: René Ginouvès, Catherine Balmelle e.a. (red.), *Mosaïque. Recueil d'Homages à Henri Stern* (Parijs 1983) 223-229.

Jastrzębowska, E, 'S. Sebastiano, la più antica basilica cristiana di Roma' In: F. Guidobaldi en A. Guidobaldi, ed., *Ecclesia urbis. Atti del congresso internazionale di studi sulle chiese di Roma (IV-X secolo)*. Roma, 4-10 settembre 2000. (Vaticaanstad 2002) 1141-1155.

- Jensen, Robin M., en Mark D. Ellison, *The Routledge Handbook of Early Christian Art* (Londen 2018).
- Johnson, Mark, 'Architecture of Empire', in: Noel Lenski (red.), *The Cambridge Companion to the Age of Constantine* (Cambridge 2006) 278-297.
- Jucker, Hans, 'Von der Angemessenheit des Stils und einigen Bildnissen Konstantins des Grossen', in: Floris Deuchler e.a. red., *Von Angesicht zu Angesicht: Michael Stettler zum 70. Geburtstag: Porträtstudien* (Bern 1983) 40-70.
- Kalas, Gregor, *The Restoration of the Roman Forum in Late Antiquity: Transforming Public Space* (Austin 2015).
- Krautheimer, Richard, *Rome. Profile of a City, 312-1308* (Princeton 1980).
- Krautheimer, Richard, W. Frankl en S. Corbett, *Corpus basilicarum christianarum Romae IV – The early christian basilicas of Rome (IV-IX Cent.)* (Vaticaanstad 1970)
- Kriegbaum, B., 'Die Religionspolitik des Kaisers Maxentius', *Archivum historiae pontificiae* 30 (1992) 7-54.
- Kristensen, Troels Myrup, 'Maxentius' Head and the Rituals of Civil War', in: H. Börm, M. Mattheis en J. Wienand (red.), *Civil War in Ancient Greece and Rome* (Stuttgart 2016) 321-346.
- Lenski, Noel, 'Introduction', in: Noel Lenski (red.), *The Cambridge Companion to the Age of Constantine* (Cambridge 2005) 1-13.
- Lenski, Noel, 'The Reign of Constantine', in: Noel Lenski red., *The Cambridge Companion to the Age of Constantine* (Cambridge 2005) 59-90.
- Lenski, Noel, 'The Significance of the Edict of Milan', in: Edward Sicienski red., *Constantine: Religious Faith and Imperial Policy* (Abingdon en New York 2017) 27-56.
- Liverani, Paolo, 'Dalle "Aedes Laterani" al patriarchio Lateranense', in: *Rivista di Archeologica Christiana* 75 (1999) 521-549.
- Mackie, Gillian, 'A New Look at the Patronage of Santa Costanza, Rome', *Byzantion* 67 (1997) 383-406.
- Marlowe, Elizabeth, 'Liberator urbis suae: Constantine and the Ghost of Maxentius' in: Bjorn C. Ewald and Carlos F. Norena (red.), *The Emperor and Rome: Space, Representation, and Ritual* (Cambridge 2010) 199-219.
- Mateos, Pedro, Antonio Pizzo en Ángel Ventura, 'Arcus Divi Constantini: An Architectural Analysis and Chronological Proposal for the Arch of Janus in the Forum Boarium in Rome', *The Journal of Roman Studies* 107 (2017) 237-274.
- McFadden, Susanna, 'A Constantinian Image Program in Rome rediscovered: The Late Antique Megalographia from the so-called "Domus Faustae"', *Memoirs of the American Academy in Rome*, Vol. 58 (2013) 83-114.
- Mitchell, Margaret M., Frances M. Young en K. Scott Bowie, *Cambridge History of Christianity: Volume 1, Origins to Constantine* (Cambridge 2006).
- Omissi, Adrastos, *Emperors and Usurpers in the later Roman Empire: civil war, panegyric, and the construction of legitimacy* (Oxford 2018).
- Pensabene, Patrizio, en C. Panella (red.), *Arco di Costantino tra archeologia e archeometria* (Rome 1999).

- Rance, Philip, 'The Army in Peace Time: The Social Status and Function of Soldiers', in: Yannis Stouraitis red., *A Companion to the Byzantine Culture of War, ca. 300-1204* (Leiden 2018) 394-439.
- Rasch, Jürgen J., *Das Maxentius-Mausoleum an der Via Appia in Rom* (Mainz 1984).
- Salzman, Michele Renee, 'Constantine and the Roman Senate: Conflict, Cooperation, and concealed Resistance', in: Michele Renee Salzman, Marianne Sághy en Rita Lizzy Testa red., *Pagans and Christians in Late Antique Rome. Conflict, Competition, and Coexistence in the Fourth Century* (Cambridge 2016) 11-45.
- Seeck, Otto, 'Das sogenannte Edikt von Mailand', *Zeitschrift für Kirchengeschichte* vol.12 (1891) 381-386.
- Siecienski, A. Edward red., *Constantine: religious faith and imperial policy* (Abingdon 2017).
- Steinby, Margaret, 'L'industria laterizia di Roma nel tardo impero', in: Andrea Giardina (red.), *Società romana e impero tardoantico II* (Rome 1986) 99-164.
- Stephenson, Paul, *Constantine. Roman Emperor, Christian Victor* (New York 2010).
- Varner, Eric R., *Mutilation and Transformation: Damnatio Memoriae and Roman Imperial Portraiture* (Leiden 2004).
- Waldron, Byron Lloyd, *Diocletian, Hereditary Succession and the Tetrarchic Dynasty*, Doctoraalscriptie aan de Universiteit van Sydney (2018).
- Ward-Perkins, J.B., 'Constantine and the Origins of the Christian Basilica', *Papers of the British School at Rome*, Vol. 22 (1954) 69-90.
- Weisweiler, John, 'Domesticating the Senatorial Elite: Universal Monarchy and Transregional Aristocracy in the Fourth Century AD', in: Johannes Wienand red., *Contested Monarchy: Integrating the Roman Empire in the Fourth Century AD* (Oxford 2015) 17-41.
- White, L. Michael, *The Social Origins of Christian Architecture* (1990).
- Zeggio, Sabina, 'La realizzazione delle fondazioni' in: Patrizio Pensabene en C. Panella (red.), *Arco di Costantino tra archeologia e archeometria* (Rome 1999) 117-138.
- Ziemssen, Hauke, 'Die Kaiserresidenz Rom in der Zeit der Tetrarchie (306-312 n. Chr.)', in: Therese Fuhrer red., *Rom und Mailand in der Spätantike: Repräsentationen städtischer Räume in Literatur, Architektur und Kunst* (2012) 87-110.

Bijlage I: Topografische kaarten van het Romeinse Rijk in 293 en 311 n. Chr.

Afb. 16: Verdeling van het Romeinse Rijk ten tijde van de Eerste Tetrarchie ca. 293 n.Chr. (Wikimedia Commons)

Afb. 17: Verdeling van het Romeinse Rijk in 311 n.Chr. (Wikimedia Commons)